

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra slovanských jazyků a literatur
Oddělení českého jazyka a literatury

Diplomová práce

Vybrané názvy ptáků. Jejich původ a vývoj v češtině.

Autor práce: Bc. Tereza Měrtllová
Vedoucí práce: PhDr. Milena Nosková, Ph.D.

České Budějovice 2020

Poděkování

Tímto bych chtěla poděkovat paní PhDr. Mileně Noskové, Ph.D., vedoucí diplomové práce, za její laskavé odborné vedení, konstruktivní rady a připomínky. Poděkování patří i mé rodině za podporu a cenné rady.

Prohlášení

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 23. 4. 2020

.....

Bc. Tereza Měrtlová

Anotace

Tématem diplomové práce bude vznik a vývoj vybraných názvů ptáků v češtině. U vybraných výrazů přiblížíme jejich charakteristiku, budeme porovnávat jejich stav ve staré a nové češtině včetně vysvětlení původu pojmenování na základě výkladu etymologických slovníků českého jazyka. Práce bude také zaměřena na odvozená slova či frazémy.

Klíčová slova

Český jazyk, ptáci, etymologie, frazémy, deriváty, lexikologie

Annotation

The diploma thesis deals with the origin and development of selected names of birds in Czech language. It studies the characteristics of the selected expressions, it compares their state in Old and New version of Czech language, including an explanation of the origin of the names on the basis of the interpretation using etymological dictionaries of the Czech language. The thesis is also focused on derived words or phrasal idioms.

Key words

Czech language, birds, etymology, idioms, derivatives, lexicology

Obsah

1	Úvod	9
2	Lexikologie	11
2.1	Onomastika.....	11
2.2	Etymologie	12
3	Ornitologie	14
4	Čáp bílý (<i>Ciconia ciconia</i>)	16
4.1	Charakteristika	16
4.2	Vývoj ptačího názvu.....	17
4.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	17
4.2.2	Stav názvu v současné češtině.....	18
4.3	Etymologie	18
4.4	Vlastní jména.....	19
4.5	Místní jména	19
4.6	Další přenesené významy.....	21
5	Datel černý (<i>Picus martius</i>)	22
5.1	Charakteristika	22
5.2	Vývoj ptačího názvu.....	23
5.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	23
5.2.2	Stav názvu v současné češtině.....	23
5.3	Etymologie	24
5.4	Vlastní jména.....	24
5.5	Místní jména	24
5.6	Další přenesené významy.....	25
6	Kos černý (<i>Turdus merula</i>)	26
6.1	Charakteristika	26
6.2	Vývoj ptačího názvu.....	27
6.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	27
6.2.2	Stav názvu v současné češtině.....	27
6.3	Etymologie	28
6.4	Vlastní jména.....	28

6.5	Místní jména	29
6.6	Další přenesené významy.....	30
7	Kukačka obecná (<i>Cuculus canorus</i>).....	31
7.1	Charakteristika	31
7.2	Vývoj ptačího názvu.....	32
7.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	32
7.2.2	Stav názvu v současné češtině.....	33
7.3	Etymologie	33
7.4	Vlastní jména.....	34
7.5	Místní jména	34
7.6	Další přenesené významy.....	34
8	Sokol stěhovavý (<i>Falco peregrinus</i>).....	35
8.1	Charakteristika	35
8.2	Vývoj ptačího názvu.....	36
8.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	36
8.2.2	Stav názvu v současné češtině.....	37
8.3	Etymologie	38
8.4	Vlastní jména.....	38
8.5	Místní jména	38
8.6	Další přenesené významy.....	39
9	Sova pálená (<i>Tyto alba</i>)	40
9.1	Charakteristika	40
9.2	Vývoj ptačího názvu.....	41
9.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	41
9.2.2	Stav názvu v nové češtině.....	41
9.3	Etymologie	42
9.4	Vlastní jména.....	43
9.5	Místní jména	43
9.6	Další přenesené významy.....	44
10	Straka obecná (<i>Pica pica</i>).....	45
10.1	Charakteristika	45
10.2	Vývoj ptačího názvu.....	46

10.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	46
10.2.2	Stav názvu v současné češtině	47
10.3	Etymologie	47
10.4	Vlastní jména	48
10.5	Místní jména	49
10.6	Další přenesené významy	49
11	Vlaštovka obecná (<i>Hirundo rustica</i>)	50
11.1	Charakteristika	50
11.2	Vývoj ptačího názvu	51
11.2.1	Stav názvu ve staré češtině	51
11.2.2	Stav názvu v současné češtině	52
11.3	Etymologie	52
11.4	Vlastní jména	53
11.5	Místní jména	53
11.6	Další přenesené významy	54
12	Vrabc polní (<i>Passer montanus</i>)	55
12.1	Charakteristika	55
12.2	Vývoj ptačího názvu	56
12.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	56
12.2.2	Stav názvu v současné češtině	57
12.3	Etymologie	57
12.4	Vlastní jména	58
12.5	Místní jména	58
12.6	Další přenesené významy	59
13	Vrána obecná (<i>Corvus corone</i>)	60
13.1	Charakteristika	60
13.2	Vývoj ptačího názvu	61
13.2.1	Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století	61
13.2.2	Stav názvu v současné češtině	61
13.3	Etymologie	62
13.4	Vlastní jména	63
13.5	Místní jména	63

13.6	Další přenesené významy.....	64
14	Závěr.....	66
15	Seznam použité literatury:	68
16	Internetové zdroje:	73
17	Seznam zkratek.....	74

1 Úvod

Diplomovou práci na dané téma jsem si zvolila proto, že žiji na vesnici a ptáci jsou tudíž přirozenou součástí mého životního prostředí. Odněpaměti žili spolu s člověkem nebo v jeho blízkosti a stali se tak nedílnou součástí i života našich předků. Zajímalo mě, které druhy byly a jsou nejvíce rozšířené v našem prostředí Vysočiny a žijí i v současnosti na vsích či ve městech, v lesích a polích, čímž se stávají přirozenou součástí našeho života. Chtěla jsem získat informace o jejich životě, charakteristice a jejich jménech s tím, jak se vyvíjela jejich podoba od období staré češtiny až po dnešní dny, jak pronikla jejich jména do příjmení a lokálních názvů i do přenesených významů slov a lidových přísloví a pořekadel.

Ve své diplomové práci jsem chtěla shromáždit údaje o původu jmen ptáků, o jazykovém vývoji těchto jmen a popsat také vliv, který tato jména měla na příjmení lidí, na názvy místních obcí a měst a proniknutí jejich názvů i do přenesených významů věcí a situací v životě lidí. Pro splnění tohoto záměru jsem zvolila historickosrovnávací metodu, jíž jsem aplikovala na deset vybraných nejznámějších zástupců ptáků, kteří žijí v blízkosti člověka. Shromáždila jsem poznatky o jejich životě a vývoji jejich názvů, a to od jejich vzniku až po situaci v současné češtině.

Zkoumala jsem hesla z těchto slovníků staré češtiny: *Slovníku staročeského* Josefa Gebauera, *Slovníčku staré češtiny* Františka Šimka, *Malého staročeského slovníku* Jaromíra Běliče a z *Elektronického slovníku staré češtiny*. Ze slovníků češtiny 19. století jsem zkoumala hesla ptáků ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna a *Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-frazeologickém* od Františka Štěpána Kotta. Termíny ze současné češtiny jsem získala na základě hesel ve *Slovníku spisovného jazyka českého* a v *Příručním slovníku jazyka českého*.

Novodobé názvy a významy jmen ptáků, i jejich deriváty a sémantický vývoj slov, který se promítá do širokého okruhu vlastních jmen, lokálních názvů a odvozených názvů rostlin nebo zvířat i do přenesených významů ve frazeologii, jsem popsala na základě informací získaných z *Elektronického slovníku spisovné češtiny* a z publikací novodobých českých autorů Dobravy Moldánové, Vladimíra Mateše, Antonína Profouse či Ladislava Hosáka a Františka Šrámka.

Pro diplomovou práci je podstatné přiblížení etymologie názvu jmen ptáků, přičemž zdroji pro zkoumání byly zejména publikace *Etymologický slovník jazyka českého* od Václava

Machka, *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* od Josefa Holuba a Stanislava Lyera či *Český etymologický slovník* od Jiřího Rejzka.

Práce je členěna do kapitol, přičemž první kapitola nazvaná Ornitologie představuje vývoj vědy o zkoumání ptáků od jejich počátků až do současnosti. Na ni navazují jednotlivé kapitoly seřazené abecedně podle názvů vybraných ptáků. Každá kapitola je rozdělena na několik částí: první část obsahuje charakteristiku daného ptáka z pohledu stavby těla, jeho způsobu života, výskytu a postavení v životě člověka. Dále je popsán název daného ptáka ve staré češtině, češtině 19. století a v nové češtině. Druhou částí kapitoly je vysvětlení vlastního jména ptáka a jeho vývoje, etymologie a dále místní názvy a přenesené významy jména i jeho dopad na frazeologii.

Diplomová práce je zakončena závěrem a seznamy zkratk a literatury.

2 Lexikologie

Slovní zásoba je základní složkou jazyka. Lingvistická disciplína, která se zabývá lexikálním systémem a jeho vztahy k jazykovým subsystémům, se nazývá lexikologie.¹ Je úzce spjata s lexikografií, která kodifikuje normu lexémů a zabývá se pravopisem, přízvukem či výslovností slov. Je chápána jako aplikovaný úsek lexikologie.² Lexikologie uskutečňuje základní výzkum, vykládá a popisuje slova, slovní spojení a frazémy.³ Základní jednotkou slovní zásoby je slovo. Při jeho zkoumání můžeme uplatnit dva postupy, a to onomaziologický nebo sémaziologický. Sémaziologický postup se prvotně zaměřuje na formu slova, a až posléze zjišťuje co dané slovo znamená. Onomaziologický postup postupuje naopak, tedy od věci nebo představy o ní postupuje k vyjádření daného slova v určitém jazyce.⁴

Mirek Čejka dělí disciplíny lexikologie na **lexikální sémantiku**, která se zabývá sémantickými vztahy, tedy např. polysémií, homonymií či synonymií, **diachronní lexikologii**, která sleduje veškeré změny slovní zásoby během času a řadí sem především etymologii a jako poslední vyděluje **onomastiku**, která zkoumá vlastní jména užívaná v daném jazyce.⁵

Odlíšné dělení preferují Čermák a Filipec nebo Viktor Jílek, kteří lexikologické disciplíny dělí na **sémaziologii**, zabývající se významovými vztahy a významy jednotek, **onomaziologii**, která sleduje vznik jednotek a posuzuje jejich fungování v pojmenovávacím procesu, a dále **etymologii**, **onomastiku** a **lexikografii**.⁶

2.1 Onomastika

V českém prostředí se tato disciplína začala rozvíjet až v 50. – 60. letech minulého století. Jedná se o disciplínu, která se zabývá vlastními jmény (proprii). Zabývá se jejich vznikem, způsobem jejich tvoření a také jejich užíváním. Za zakladatele této disciplíny je považován Vladimír Šmilauer. Dle něj je propria velmi obtížné definovat.⁷ Významným pokračovatelem

¹ ČERMÁK, František – FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 13.

² KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 243.

³ ČERMÁK, František – FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha 1985, s. 13.

⁴ POKORNÝ, Ludvík. *Úvod do české lexikologie*. České Budějovice. Pedagogická fakulta ČB, 1991, s. 1.

⁵ ČEJKA, Mirek. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno: Masarykova univerzita, 1992, s. 6.

⁶ ČERMÁK, František – FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha 1985, s. 90.

⁷ KARLÍK, P. a kol. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 293.

Vladimíra Šmilauera byl Ivan Luther, jenž zformoval tzv. českou onomastickou školu.⁸ Koncem 60. let otevřel Rudolf Šrámek seminář na filozofické fakultě v Brně, posléze také v Ostravě, kde se vedení ujala Naděžda Bayerová, která započala výzkum o antroponymech.⁹

Rudolf Šrámek rozdělil propria do tří skupin, ve kterých stěžejní roli hraje životnost.¹⁰ První skupinu tvoří **bionyma**, což jsou názvy pro živé objekty. Řadíme do nich:

- a) Antroponyma – vlastní jména pro člověka či skupinu lidí. Řadíme sem křestní jména, příjmení, přezdívky, posměšná jména či pseudonyma;
- b) Zoonyma – vlastní jména, která můžeme rozlišit na zoonyma pravá, která pojmenovávají existující zvíře a nepravá zoonyma, která pojmenovávají mytologická zvířata z pohádek;
- c) Fytonyma – vlastní jména rostlin.¹¹

Další skupinu tvoří **geonyma**, která pojmenovávají objekty ležící v krajině a jsou kartograficky fixovatelné v mapových dílech.¹² Lze je rozdělit na:

- a) Toponyma – zeměpisná vlastní jména;
- b) Kosmonyma (astronyma) – vlastní jména např. galaxií, hvězd, planet či kosmických těles.

Za třetí skupinu považujeme **chrématonyma**, vlastní jména objektů, které jsou výsledkem lidské činnosti a nejsou zakotveny v přírodě. Lze sem zařadit např. vlastní jména svátků, organizací, škol, aut nebo cigaret.¹³

2.2 Etymologie

Etymologie je disciplína, která zkoumá původ slov až k jejich kořenům. Zabývá se původem, vývojovými změnami a také příbuzností slov. Většina jazykovědců v čele s Ernstem Förstermannem, který toto dělení poprvé vymezil, rozlišuje etymologii na vědeckou, učenou a lidovou. Dle Förstermanna se etymologie začala vyvíjet od lidové, přes učenou až k vědecké, přičemž

⁸ HARVALÍK, Milan. *Synchronní a diachronní aspekty české onymie*. Praha: Academia, 2004, s. 24

⁹ ŠMILAUER, V. *Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných)*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 6.

¹⁰ ŠRÁMEK, Rudolf. *Úvod do obecné onomastiky*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 164.

¹¹ Tamtéž, s. 163-164.

¹² ŠRÁMEK, Rudolf. *Úvod do obecné onomastiky*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 164.

¹³ Tamtéž, s. 165.

jednotlivé stupně nenahrazovaly ty předchozí, ale zároveň existovaly souběžně.¹⁴ Lidová etymologie je stupněm nejzákladnějším. Pokud se člověk setká se slovem, které je mu neznámé, má tendenci spojit slovo se slovy, které už zná. V důsledku toho si slovo buď pouze významově spojí nebo ho hláskově pozmění tak, aby mu bylo bližší. Dané dělení přejalo i několik českých jazykovědců. Jedním z nich je Josef Černý.¹⁵

¹⁴ ČERNÝ, Josef. *Příspěvky k české etymologii lidové*. Praha: F. Šimáček, 1894, s. 5.

¹⁵ REJZEK, Jiří. *Lidová etymologie v češtině*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009, s. 17.

3 Ornitologie

První písemné prameny, jež zachycovaly výskyt ptačích druhů, neměly podobu vědeckých prací, nýbrž se jednalo o spisy, které prostřednictvím vypořizovaného ptačího chování osvětlovaly skryté morální ponaučení. Příkladem může být spis ze 14. století od Bartoloměje z Chlumce, v němž se zabývá živočichy a uvádí jejich latinská a česká lidová jména. V 15. století byla sepsána Kniha dvacatera umění od Pavla Židka, ve které se již opouští od morali- zujících tendencí a lze ji považovat za encyklopedii tehdejší doby. Nevýhodou těchto textů byla skutečnost, že vedle skutečných ptáků jsme zde mohli nalézt také fiktivní, bájně tvory.¹⁶ Beneda považuje za první odbornější dílo spis Bohuslava Balbína ze 17. století, který kategorizuje ptac- tvo na stálé, potulné a tažné.¹⁷

Za první ucelenější soupis české fauny je považováno dílo Franze Willibalda Schmidta z roku 1795. Ptactvo zde rozlišuje do několika druhů – stálé, trvalé, stěhující se, navštěvující, poprvé nalezené a domácí.¹⁸ Roku 1852 sepsal Alois Palliardi, lékař věnující se ornitologii ve volném čase, seznam ptactva na území Čech rozšířené o české názvosloví.¹⁹

Ornitologie jako věda se na našem území začíná rozvíjet od počátku 19. století. Zásadní postavu ornitologie představuje Antonín Frič, jenž v 2. polovině 19. století vedl mnoho zoolo- gických výzkumů, byl profesorem na Univerzitě Karlově a ředitelem Národního muzea. V této době se začínají organizovat výzkumy věnující se jarním příletům tažných ptáků a vydávají se ornitologické časopisy, jímž byl například časopis *Sylvia*.²⁰ Významnou událost v oblasti orni- tologie představuje založení Československé ornithologické společnosti roku 1926. Jejím cílem byly ornitologické výzkumy, publikační činnost, a především ochrana ptactva. Předsedou se stal prof. Jiří Janda.

Za 2. světové války bylo působení společnosti silně omezeno. Po válce se činnost společnosti rychle obnovila a získávala stále více příznivců.²¹ Od 60. let 20. století je

¹⁶ HUDLEC, Karel. 2017. *Ptáci v českém životě a kultuře*. Praha: Akademia. ISBN 978-80-200-2628-6. s. 452.

¹⁷ BENEDA, Stanislav. 2006. *Dějiny západočeské ornitologie*. Plzeň: Západočeská pobočka České společnosti ornitologické při Západočeském muzeu. s. 15-16.

¹⁸ Tamtéž, s. 16-17.

¹⁹ ALBRECHT, Josef; BUREŠ, Jiří; CEPÁK, Jaroslav a kol. 2015. *Ptáci jižních Čech*. České Budějovice: Jiho- český kraj. s. 34.

²⁰ BENEDA, Stanislav. 2006. *Dějiny západočeské ornitologie*. Plzeň: Západočeská pobočka České společnosti ornitologické při Západočeském muzeu. s. 22.

²¹ HOŠKOVÁ, Lucie. *80 let České společnosti ornitologické, část I: od vzniku do šedesátých let*, in *Ptačí svět*, 2006/1. s. 11-12.

Československá ornithologická společnost stále více činnější a získává mezinárodní charakter. Velmi významnou publikaci výše zmíněné společnosti představuje Atlas hnízdního rozšíření ptáků ČSSR. V 80. letech došlo ke změně názvu společnosti na Českou společnost ornitologickou (ČSO). Spolek byl rozdělen na českou a slovenskou část, hlavním důvodem byla nutnost zaregistrovat společnost pod české ministerstvo kultury. Roku 1987 započal program Významná ptačí území organizovaný Mezinárodní organizací na ochranu ptactva (ICBP), v němž zasedalo mnoho členů ČSO, například Karel Hudec nebo Jan Hora.

Sametová revoluce přinesla ČSO mnoho významných příležitostí. Spolek byl stále aktivnější a mnohem více otevřený širší veřejnosti. Jeho zásluhou vzniklo mnoho nových akcí jako například kampaň Pták roku, Festival ptactva či Vítání ptačího zpěvu.²²

V současnosti je společnost největší nevládní organizací v České republice, která usiluje o „svět, kde žijí lidé a ptáci v harmonii, kde lidé s pokorou obdivují přírodu, snaží se jí porozumět a využívají ji udržitelně pro sebe, pro ptáky i pro ostatní organismy.“ Má ve svých řadách jak profesionální, tak amatérské ornitology a momentálně sdružuje 4000 aktivních členů.²³

²² HOŠKOVÁ, Lucie. *80 let České společnosti ornitologické, část druhá: od sedmdesátých let po současnost*, in Ptačí svět. 2006/2. s. 10-11.

²³ ČSO. *Česká společnost ornitologická* [online]. Praha: Česká společnost ornitologická, ©2002-2020 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <https://www.birdlife.cz/kdo-jsme/o-nas/>

4 Čáp bílý (*Ciconia ciconia*)

4.1 Charakteristika

Čáp bílý patří do řádu brodivých a je nejznámějším představitelem čeledi čápovitých. Jedná se o bílého ptáka s protáhlým červeným zobákem a dlouhými červenými končetinami. Po celé Evropě se jedná o tažný druh, avšak někteří jednotlivci výjimečně zůstanou na zimu. Jejich zimoviště se nachází v subsaharské Africe až po jih kontinentu, kam odlétají na konci léta.

Hnízdištěm čápa bílého bývají rovinaté nebo mírně zvlněné otevřené krajiny s vodními toky či nádržemi. Jejich hnízda nalezneme převážně na budovách či stožárech elektrovodů a jsou využívána i mnoho let. Po jarním přiletu k hnízdu jej začnou čistit, opravovat a přistavovat. Jako první přilétá čáp tzv. ubytovatel, obvykle samec, a teprve později druhý jedinec z páru.²⁴ Snášení vajec probíhá od začátku dubna do konce května. Jejich inkubace trvá asi třicet dní. Jelikož jsou vejce snášena v rozmezí tří až pěti dnů, rodí se mláďata ve značném časovém rozestupu, někdy až týdním. Rodiče svá mláďata pečlivě střeží – v průběhu prvního měsíce zůstává na hnízdě vždy jeden z páru. Později oba čápi po nakrmení mláďat hnízdo opustí a střeží je z nedalekého místa, které si k tomuto účelu vyhlédli a kde také přespávají. Čápata vyspívají cca po dvou měsících a sama se učí létat.²⁵

Podobně jako ostatní zástupci živočišné říše je čáp bílý součástí našeho kulturního dědictví, které se podílí na ekologických funkcích našeho životního prostředí. Představuje mimořádně užitečného ptáka, jelikož každoročně pohubí nespočet škodlivých hmyzích larev a přináší mláďatům na hnízda leklé ryby, čímž přispívá k celkové hygieně prostředí. Jejich potravou jsou drobní savci, žáby, menší ryby nebo větší hmyz.²⁶

²⁴ REJMAN, Bohumil. *Chráněné a ohrožené druhy východních Čech: čáp bílý*. Pardubice: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody Východočeského kraje, 1987. s. 3.

²⁵ ŠTĀSTNÝ, Karel. *Atlas hnízdního rozšíření ptáků v České republice: 2001-2003*. Praha: Aventinum, 2009. s. 48.

²⁶ REJMAN, Bohumil. *Chráněné a ohrožené druhy východních Čech: čáp bílý*. Pardubice: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody Východočeského kraje, 1987. s. 3.

4.2 Vývoj ptačího názvu

4.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

V elektronickém slovníku staré češtiny najdeme substantivum **čáp** m. ve významu ‘vodní pták s dlouhýma nohama’, dále adj. **čepí** ‘čapí’, subst. **čiepě** n. ‘čapí mládě’ a subst. **čepě** f. ‘vodní pták podobný čápu, zvláště volavka’. Substantivum **čápek** m. představuje ‘označení pro vodního ptáka jako je čáp, tedy volavka apod’. Dále zde nalezneme substantivum **volavice** f. ve významu ‘čáp’.²⁷ V malém staročeském slovníku je možné najít odvozený výraz **čapek** m. ‘malý čáp’.²⁸ Ve staročeské textové je uveden doklad ze Snáře od Vavřince z Březové: „Čáp mocného a slovutného muže obecně znamená. Pakli kto vidí, ano čáp v jeho domu chodí, bude mieti hostě ctného. Pakli král čápa krmí ve snách, bude mieti muže vtipného a v lékařství dospělého. Pakli kto jie čapie maso, zdráv bude. Pakli nalezne čapie peřie, zbohatie skrze muže zřetedlného.“²⁹ Další doklad o čápu najdeme také v Ezopových bajkách z roku 1472: „Nezamešká liška přijíti, nadějí se syta býti. Čáp krmě vonné připraví, v ústici je v sklennú vstaví, a ta úzku šíjí mějješe.“³⁰

Jungmann ve svém slovníku doplňuje substantiva **čáp** m. a **čápek** m. substantivem **čapice** f. ‘samice od čápa’. U subst. **čáp** m. rozlišuje více významů. Vedle ‘ptáka’ a ‘vysokonohého člověka’ představuje ‘plemě hrušek, pasowka’ a ‘váhy jisté, od podobnosti tak nazvané’. Mládě čápa označuje výrazy **čápě** n. a **čapátko** n. a nalezneme zde také slovesa **čapati** ‘choditi (jako čáp)’ a **čapatěti** ‘stát se vysokým a štíhlým jako čáp’. Jungmannův slovník nabízí také širokou škálu adjektiv. Vedle adj. **čapj** ‘čapí’ a **čápowý** ‘co náleží čápu’ je to adj. **čapátkový** ‘od čapátka’, adj. **čapatý** ‘vysokonohý, nohatý, vysoký a tenký’, adj. **čaponohý** ‘dlouhé nohy jako čáp mající’ a adj. **čaponosý** ‘mít nos jako čáp’. Nalezneme zde také přísloví, jež známe i dnes, avšak v trochu jiné podobě: „Lepšj wrabec v hrsti, nežli čáp na střěše.“³¹

František Štěpán Kott ve svém slovníku dále doplňuje frazémy: „chtyli čápa“ (narodilo se jim dítě), „lítá jim čáp kolem stavení“ (čekají rodinu), „blaze dítěti, dokud čápa vidí lítati“

²⁷ *Elektronický slovník staré češtiny*. [online] Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–, přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

²⁸ BĚLIČ, Jaromír, KAMIŠ, Adolf a KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní nakladatelství, 1979. s. 33.

²⁹ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

³⁰ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 10. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

³¹ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*. Díl I. 1. vydání. Praha: 1838. 258-259

(dokud myslí, že děti přináší čáp).³² Dále doplňuje deminutivum **čápeček** m. ‘malý čáp’, vb. **čaptati** ‘těžce, nemotorně, kolíbatě chodit’ a odvozeniny od daného slovesa **čaptula**, f, **čapták**, f. a adj. **čaptavý** ‘kdo čaptá’.³³

4.2.2 Stav názvu v současné češtině

V současné češtině byla některá slova zachována, jiná vymizela a nová vznikla. V Příručním slovníku spisovné češtiny se objevuje dial. **čápa** f. a **čapák** m., obojí ve významu ‘noha’. Nově se objevuje slovo **čapisko** m., které ve slovníku nalezneme jako dial. ‘noha’ či expres. ‘čáp’. Slovní zásoba byla doplněna také o adj. **čáповitý** ‘připomínající čápa’. Verbum **čapati** již nenalezneme ve slovníku pouze ve významu chodit jako čáp, nýbrž také ‘lapati’. Význam se proměnil i u adj. **čapatý**, neoznačuje již vysokonohého člověka, nyní je jeho význam ‘baňatý’ a ‘nízký či rousnatý’. Adj. **čapí** neoznačuje pouze např. čapí hnízdo, ale v přeneseném významu znamená také ‘dlouhý’. Význam se zachoval u subst. **čapátko** n., **čápě** n. a **čápice** f.³⁴

Slovník spisovného jazyka českého doplňuje další význam adjektiva **čapatý** expres. ‘rozložitý’ a najdeme v něm sloveso **čapat** ‘chodit, neohrabaně kráčet’. Předkládá často užívané rčení: „*přiletěl k nim čáp*“, „*čáp jim přinesl děťátko*“ nebo „*čáp jim zaklepal na okno*“ (narodilo se jim dítě).³⁵

4.3 Etymologie

Původ tohoto slova je velice nejasný. Machek za nejstarší podobu zkoumaného názvu uvádí **čapa* (z psl. **čapja*) a soudí, že čáp představuje maskulinní novotvar k **čapa*. Usuzuje, že slovo je odvozené od výrazu **čapa** m. ‘noha’ a podporu hledá v litevském slově *ilgakõjis*, které můžeme doslovně přeložit jako ‘dlouhonoháč’. Podle jeho další teorie jde o derivát slova **čapati** ‘lapati’, jelikož *čáp* lapá obratlovce svým dlouhým zobákem.³⁶ Stejný názor zastává i Holub s Lyerem, kteří dále možný původ hledají, podobně jako Tomáš Krásenský, ve slově

³² KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl V*. Praha: František Šimáček, 1887. s. 1159.

³³ Tamtéž, s. 1159-1161.

³⁴ *Příruční slovník jazyka českého, Díl I. A-J*. Praha: Státní nakladatelství, 1935-1937. s. 289-290.

³⁵ HAVRÁNEK, Bohuslav. *Slovník spisovného jazyka českého, Díl I. A-M*. Praha: Československá akademie věd, 1960. s. 236.

³⁶ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 94.

capat ‘dětsky nemotorně chodit’.³⁷ *Čáp* byl v minulosti považován za dárce Boha nebo hojnosti. Byl velice vítaným a chtěným hostem a lidé si přáli, aby jej viděli hnízdit na svých staveních.³⁸

4.4 Vlastní jména

Příjmení **Čáp** vzniklo přenesením vlastností vysokého a velkého ptáka na člověka, tedy člověka s dlouhýma nohama. Příjmení **Čápa** se odvozovalo od dlouhé nohy či tlapy, která byla opět inspirací pro pojmenování člověka, který měl tyto vlastnosti. Obdobně i člověk s dlouhýma nohama byl nazván **Čapák, Čapatý**. Základ slova čáp se vyskytuje v mnoha odvozených příjmeních, např. **Čapek, Čápek, Čapík, Čapka**. U výrazů **Čapla, Čapoun** je již patrný hrubší nádech, který nositel získal.³⁹ Na Slovensku a v Polsku tomuto výrazu odpovídá slovo *bocian*, který je překladem slova čáp. Na základě tohoto slova vznikla příjmení **Bočan, Bočán, Bocan**. První doložené je z roku 1417 Štěpán Bočan. Za zdobnělou variantu je považováno příjmení **Bočánek**.⁴⁰

Podle Matese příjmení **Čáp** vzniklo podle domovních znamení na domě, ve kterém člověk bydlel a následně se odstěhoval do domova nového, dále na základě podobnosti vlastností tělesných i duševních vztažených ke člověku. Jako zdobnělina potom vzniklo příjmení **Čapek**, které vzniklo jako deminutivum jména Čáp. Touto přezdívkou byly označovány osoby, které měly dlouhý nos, dlouhé nohy, byly vysoké postavy a štíhlé. Avšak i jedinec, který nebyl příliš veselé povahy a zůstával ve většině situací vážný, měl podle tehdejších lidí vlastnosti čápa.⁴¹ Dle Matese může příjmení pocházet také od rodinných erbů.⁴²

4.5 Místní jména

Čáp je název hradu, jenž leží 5 km od Dubé a který po roce 1403 zpustl. Údolí pod hradem se nazývalo **Čápský důl**. Jménem Čáp dnes nazýváme skálu a samotu u Tuhance, jež

³⁷ HOLUB, Josef a Stanislav LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1992. s. 111.

³⁸ KRÁSENSKÝ, Tomáš. *Etymologie ptačích jmen*. Brno: Rezekvítek, 2011. s. 32.

³⁹ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2010. s. 39.

⁴⁰ Tamtéž, s. 32.

⁴¹ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251–501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003. s. 50.

⁴² MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie 250 nejčastějších příjmení*. Praha: Epoque, 2002. s. 38.

je částí Tuhaneš. Čáp je velmi vhodné obrazné pojmenování pro hrad, jelikož se hrad tyčil na skále, jako by na ní stál obrovský čáp.⁴³

V minulosti existovala vesnice u Podbořan s názvem **Čápy**, která již zanikla. **Čapov** je dvůr u Tábora.⁴⁴

Čapí Dvory je místní název, kterým označujeme součást obce Holany v okrese Česká Lípa.

Čepí je obec, která se nachází v okrese Pardubice v Pardubickém kraji. Žije zde 450 obyvatel. V dochovaných historických pramenech se Čepí poprvé vyskytuje roku 1375 v souvislosti s tehdejšími držitelem vsi zemanem Ješkem z Čepí.

Čepice je vesnice, část města Rabí v okrese Klatovy. Nachází se asi 2,5 km na jihozápad od Rabí. V roce 2011 zde trvale žilo 78 obyvatel.

Čepinec je vesnicí menších rozměrů a současně částí městyse Žinkovy v okrese Plzeň-jih. Nachází se přibližně 2 km na jih od Žinkov. V této vsi je evidováno celkem 32 adres, přičemž v roce 2011 zde trvale žilo 36 obyvatel.

Čepička je zřícenina hradu v Předklášteří v okrese Brno venkov v Jihomoravském kraji. Z hradu postaveného Pernštejnů před polovinou 15. století na homolovitém návrší se dodnes zachovaly pouze terénní nerovnosti a malé zbytky opevnění.

Čepirohy jsou katastrální území a místní část statutárního města Mostu vytvořená ze zaniklé stejnojmenné obce, která byla z velké části zbořena v letech 1968–1972 kvůli těžbě uhlí a její zbytek byl roku 1976 připojen k městu Most.

Hora Čáp sahá do výšky 786 m. n. m. a jedná se o nejvyšší bod oblasti Adršpašsko-teplických skal.

Čápský rybník má rozlohu 8 ha a nalezneme jej v okrese Rokycany.

Nepatří sem však názvy Počáply, Přičaply, Tučapy ani Horčápsko.⁴⁵

⁴³ PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, pův. význam a změny, I. díl*. Nakladatelství Československé akademie věd 1954. s. 298.

⁴⁴ KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammatičko-frazeologický, V. díl*. Praha: František Šimáček. 1887 s. 1161.

⁴⁵ PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny, Díl I. A-H*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1954. s. 298.

4.6 Další přenesené významy

Čapí nosek/nůsek představuje lidové označení pro rostlinu mající podobu čapího nosu - kakost smrdutý (*Geranium robertianum*). Někdy se také můžeme setkat s lidovým názvem **čapina**.

Čapí hnízdo v minulosti představovalo lidový název pastináku.⁴⁶

Čapí nožka označovala pantograf, což byl původně stroj k přenášení obrysů kresby na lithografický kámen.⁴⁷

⁴⁶ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl I. A-J*. Praha, 1835. s. 258-259.

⁴⁷ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl V. Z-Č* Praha: František Šimáček, 1887 s. 1160.

5 Datel černý (*Picus martius*)

5.1 Charakteristika

Datel černý je známý druh šplhavce z čeledi datlovitých. Vyznačuje se delším zobákem a jeho peří má černou barvu, jež na konci letek přechází do barvy nahnědlé. Sameček má na temeni charakteristickou karmínově červenou skvrnu. Jeho oči jsou žluté, zobák šedý a na okrajích bledší, nažloutlý.⁴⁸

Nejčastěji se s nimi setkáme v rozlehlých lesích. Jejich stěžejním úkolem je naleznout staré, mohutné jehličnaté nebo listnaté stromy, v nichž si mohou vytesat prostornou dutinu na hnízdění a odpočinek. Takových stromů však na našem území ubývá a bývají nahrazovány mladými porosty, takže datel na mnoha místech zcela vymizel. Jedinci jsou schopni vyhloubit i několik dutin za sezónu, a přestože hnízdí pouze v jedné, ostatní dutiny slouží ke spánku či odpočinku. Staré dutiny datlů jsou posléze využívány pro hnízdění například holuby doupňáky. V současnosti nachází svá nová hnízdiště především na severu ve Skandinávii, kde se rychle šíří. Na našem území v současnosti hnízdí přibližně 5000 párů datlů.⁴⁹

Potravu si obstarává svým zobákem tím způsobem, že roztříští kůru a jazykem vytahuje škodlivé brouky, vosy, motýly, larvy nebo mravence. Na špičce je jeho jazyk pokrytý rohovitými ostny či háčky a datel ho dokáže vysunout až 10 cm daleko.⁵⁰ Samice snáší přibližně čtyři až šest bílých vajec, ze kterých se po 16-18 dnech líhnou mláďata.⁵¹

⁴⁸ BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. Praha: F. Tempský, 1888. s. 248.

⁴⁹ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 232.

⁵⁰ VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 2002. s. 209.

⁵¹ BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. Praha: F. Tempský, 1888. s. 248.

5.2 Vývoj ptačího názvu

5.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

Ve staré češtině se substantivum **datel** m. objevuje ve významu ‘černý pták vydlobávající zobákem hmyz z kmene stromů’ a také jako ‘plod datlovníku’.⁵² Významy však nejsou v žádné souvislosti, jelikož slovo *datel* ve významu plodu vzniklo z řeckého slova *daktylos* ‘prst’.⁵³ Z toho důvodu se slovům spojených s tímto významem dále nebudeme věnovat. V Elektronickém slovníku dále nalezneme **strakopúd/ strakapúd** m. ‘pták, nejspíše strakapoud nebo datel, popř. ťuhýk, zapuzující v době hnízdění straky’ a subst. **dětelík** m. ‘pták podobný vzhledem a chováním datlovi’. V Gebauerově slovníku nalezneme výraz *datel* m. s možnou obměnou **dětel** m.⁵⁴

Ve slovnících 19. století odvozených slov od slova *datel* nenalezneme mnoho. Ve slovníku Josefa Jungmanna je uveden výraz *datel* m. ve významech ‘dávce, davatel’ a ‘pokolení ptáků pozemních z řádu šplhavců’. Dále uvádí deminutiva **datljk** m., **datljček** m. a adjektiva **datelový/datlowý** ‘od datla’ a **datlowitý** ‘k datlu podobný’.⁵⁵ Ve slovníku Františka Štěpána Kotta nalezneme u výše uvedeného subst. *strakapúd* význam ‘ťuhýk menší’.⁵⁶

5.2.2 Stav názvu v současné češtině

Slovní zásoba v souvislosti s výrazem *datel* m. se téměř nijak neobohatila, spíše naopak. Příruční slovník spisovné češtiny předkládá výraz **datle** n. ve významech ‘mládě datla’ a v rodě ženském ‘plod datlovníku’. Z deminutiv zde nalezneme pouze **datlík** m., dem. *datlíček* m. se již neobjevuje. Adjektivum *datlový* již nenalezneme ve významu ‘od datla’, nýbrž ‘k datle’, tedy např. datlová pecka či palma datlová.⁵⁷ V ostatních slovnících nenalezneme žádná jiná slova či významy.

⁵² *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006- [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

⁵³ KRÁSENSKÝ, Tomáš. *Etymologie ptačích jmen*. Brno: Rezekvítek, 2011. s. 26.

⁵⁴ GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský, Díl I. A-J*. [online]. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970. [cit. 1. 3. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

⁵⁵ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl I. A-J*. Praha, 1835. s. 338.

⁵⁶ KOTT, F. Š. *Druhý příspěvek k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1901. s. 312.

⁵⁷ *Příruční slovník jazyka českého, Díl I. A-J*. Praha: Státní nakladatelství, 1935-1937. s. 361.

5.3 Etymologie

Název datla je vyvozený z praslovanského **dętelb a* je odvozen činitelskou příponou *-telb*, avšak slovesný základ je sporný.⁵⁸ Předpokládá se, že *dę-* vzniklo z **delb*, což je kořen, který nalezneme i ve slovech *dlabat*, *dlobat*, *dlubat*.⁵⁹ Z toho důvodu by dle Machka mohlo být jméno *datla* motivováno vydlabáváním hmyzu ze stromů, tedy jeho činností. Podobně je tomu také v bulharském slově *кълвач* ‘datel’, které je odvozeno od slovesa *klovat*.

Co se týče hláskového vývoje, předpokládá se, že disimilace *-l-* v **delb* zapříčinila vznik **dę*. Vývojem se tedy **dętel* změnilo na **dentel* a v psl. období byla ze skupiny *-en-* utvořena noskovka *ę*. Je však možné, že základ jména datel má souvislost s významy ‘drnčet, dunět’. V tom případě by byl původní základ ide. **dem*, který představuje onom. základ. Tento kořen by tedy mohl představovat nazalizovanou variantu, kterou nalezneme např. ve slovesech *dupat*, *deptat* a neznělém *tepat*.⁶⁰

5.4 Vlastní jména

Příjmení **Datel** je odvozené od názvu ptáka, vyskytuje se historicky v několika podobách, v poněmčené formě jako **Dattel** a v redukované formě na Moravě a na Chodsku jako **Datl** jako nářeční výraz.⁶¹

5.5 Místní jména

Datelov je malá vesnice 8 km vzdálená jihovýchodně od Nýrska. Původní název byl Datelův dvůr a byl odvozen z příjmení Datel. První písemná zmínka o vesnici je z roku 1379. Od 1. 1. 1976 je částí obce Dešenice v okr. Klatovy.⁶²

Žádné další lokace spojené s tímto jménem nebyly nalezeny.

⁵⁸ HOLUB, Josef a Stanislav LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slo-
vům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1992. s. 115.

⁵⁹ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. s. 122.

⁶⁰ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 111.

⁶¹ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 41.

⁶² PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny, Díl I. A-H*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1954. s. 383.

5.6 Další přenesené významy

Posměšné sloveso **datlovat** značí „neuměle – jedním prstem – psát na stroji“.⁶³

⁶³ KRÁSENSKÝ, Tomáš. *Etymologie ptačích jmen*. Brno: Rezekvítek, 2011. s. 26.

6 Kos černý (*Turdus merula*)

6.1 Charakteristika

Kosa černého řadíme do řádu pěvců z čeledi drozdovitých. Na konci zimy mají kosí samečci výraznou černou barvu s jasně žlutooranžovým zobákem a okružím oka. Samička je hnědá s bělavějším hrdlem a skvrnitou hrudí. Mláďata zdobí světlé proužky na zádech.⁶⁴ Kosy rozlišujeme na jedince městské a jedince z venkova. Hlavní rozdíl mezi nimi je ten, že zatímco městští kosí zůstávají na našem území celoročně, ti z venkova povětšinou na konci září a v říjnu odlétají do jižní Evropy, aby se opět navrátili na konci března a v dubnu.

Jedná se o velmi přizpůsobivé ptáky, kteří žijí téměř po celém světě. Velmi snadno se adaptují na různá prostředí, ať už se jedná o lesy, parky, zahrady či sady. Jejich potravu tvoří všemožní drobní živočichové. Při jejich lovu se většinou pohybují po zemi a dokážou být neuvěřitelně hluční. Sbírají červy, hmyz a další bezobratlé. Na keřích a stromech sbírají plody a bobule a řadíme je k nejčastějším návštěvníkům krmítek. Rádi oklovávají jablka, ale nepohrdnou ani chlebem. Hnízdění začíná již na počátku jara. Hnízda si kosí vyrobí téměř kdekoli, v truhlíku na balkóně, okenním parapetu v panelovém domě či na hřbitovním pomníku.⁶⁵ Hnízdo obvykle připomíná misku, je vyrobeno z trávy a bláta a vystlané jemnými stébly. Samice snáší tři až pět vajec 2x až 4x ročně. Charakteristickým znakem kosa je jeho krásný, flétnový zpěv s melodickými trylky v mnoha variacích a končí jemnými, klesajícími tóny. Naopak poplašné volání zní poněkud hystericky. Jeho způsob létání je obvykle nízký, velmi rychlý a při přistávání zvedá ocas.⁶⁶

⁶⁴ ČERNÝ Walter, Karel DRCHAL a Zdeněk HEDÁNEK. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 1997, c1996. s. 208.

⁶⁵ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 298.

⁶⁶ HUME, Rob a Helena KHOLOVÁ. *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub, 2004. s. 279.

6.2 Vývoj ptačího názvu

6.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

V Elektronickém slovníku staré češtiny nalezneme výraz **kos**, m. ve významu ‘černý pták s žlutým zobákem’ a také výraz **blatník** m. ‘pták vyhledávající potravu v bahně a rozměklé zemi, například kos nebo jespák’. Jan Gebauer doplňuje výrazy **kosina**, f. ‘perut’ a nejasný výraz **kosině**, který představuje buď genitiv od slova perut’ nebo substantivum ve středním rodě ve významu ‘opeřené ptáče’.⁶⁷ Ve staročeské textové bance nalezneme doklad z 3. třetiny 15. století v rukopisu od Pavla Žídka: „...*papúšek, pauněk, poštolka, křepelice, kos, drozd, dlesk, hrdlička, králík, bělořit, řitoříšek, a mnoho set jiných ptákuov neznámých*.“⁶⁸

Jungmann v II. dílu Slovníku česko-německého u výrazu kos rozlišuje významy ‘pták černý velikosti drozda, zpěvavý’, ‘brk’ a ‘směr příčný’. Doplnuje výrazy **kosák** m. ‘klepanec/žabka’, **kosice** f. ‘budka na kosy’ a **kosinka** f. ‘husí křídlo k ometání prachu připravené’.⁶⁹ Ve slovníku Františka Štěpána Kotta nalezneme slovo **kosák** m. a **kosovec** m. ve významu ‘kos’. Dále **kosinka** f. ‘perutka’ a zdobnělinu **kosík** m. Substantivum *kosinka* f. dále označuje hubenou ženu a substantivum *kosák* m. ve zlodějské mluvě ‘dlouhý nůž’.⁷⁰

6.2.2 Stav názvu v současné češtině

V Příručním slovníku jazyka českého najdeme u výrazu *kos* m. významy ‘černý zpěvavý pták z čeledi drozdovitých’, expr. ‘chytrák/chlapík/zdatný člověk’ a ‘pojmenování zábavního spolku a jeho členů, původně v Chrudimi, potom i jinde’. U výrazu **kosák** m. nalezneme významy expr. ‘kos’ a dále expr. ‘chlapík/zdatný jedinec’. Zdobnělinu k danému slovu pak tvoří **kosáček** m. a **kosačka** f. ve významu ‘smělá, neostýchavá žena’. Dial. substantivum **kosárek** m. nalezneme ve významu ‘kohoutí nebo volavčí dlouhá pera nebo peří, zejména jakožto ozdoba klobouku slováckých hochů’. Dále vznikla nová slova jako je **kosárna** f. ‘žertovné označení místnosti „kosů“ členů zábavního, pěveckého apod. spolku’ a adj. **kosí** ‘kosům příslušející, vlastní’ a deminutivum **kosíček** m. od slova *kosík* m.

⁶⁷ GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský, Díl II. K-N*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970. s. 108-109.

⁶⁸ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

⁶⁹ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl II. K-O*. Praha, 1836. s. 136.

⁷⁰ KOTT, F. Š. *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906. s. 173.

Substantivum **kosina** f. již nenajdeme ve významu ‘perut’, nýbrž ‘delší zakřivený nůž zahradnický’. Subst. **kosinka** f. představuje zdrobnělinu ke slovu *kosa* f. ‘nástroj na sečení obilí, pícnin apod.’, zároveň však stále označuje ‘ptačí křídlo/perut’ a nalezneme i další významy jako ‘kadeř vlasů na skráních u ucha’ nebo ‘cihla zešikmená na přední užší straně’. Zdrobnělinou utvořenou od daného slova je pak **kosinečka** f. ‘peroutka, křidélko’. Výraz *blatník* m. dnes označuje pouze ‘ochranný plech nad koly, zachycující bláto’.⁷¹

6.3 Etymologie

Slovo *kos* má základ v praslovanském slově **kosъ*, jenž vzniklo pravděpodobně z **kopsos*, které se běžně spojuje s řeckým *kópsichos* ‘kos, černý drozd’, přičemž *-ichos* představuje dem. příponu.⁷² Etymologie je dále nejasná, avšak předpokládá se, že všechny výrazy jsou onom. původu.⁷³ Machek dále uvádí, že kos je velice smělý, neohrožený a nebojácný, čehož můžeme být svědky například v parcích, při hájení teritoria a důkazem může být i skutečnost, že si troufne i na poštolku. Z toho důvodu tímto způsobem v češtině označujeme člověka disponujícího těmito vlastnostmi. Udává doklad v podobě slovinského úsloví *kos biti* ‘stáčet na něco, vědět si rady’.⁷⁴

6.4 Vlastní jména

Příjmení **Kos** je opět odvozené od názvu ptáka, který má domov v České republice a je velmi oblíbeným pěvcem a přítelem vesnických zahrad i městských parků. V odvozených formách se vyskytuje jako **Kosek, Kosík, Kosejk a Kosák**, a to nejen jako zhrubnutý výraz Kos, ale i jako výraz ve východomoravském nářečí, kdy *kosák* znamená žnec.⁷⁵

Mates uvádí několik možností vzniku příjmení Kos - podle vesnice, odkud člověk pocházel, a která měla slovo „kos“ v názvu, nebo podle domu, ve kterém bydlel a který měl ve svém znamení „kosa“, když ještě domy nebyly označeny čísly. Další možností je vznik jména podle vlastností tělesných a duševních, kdy z uvedených prvních se vychází z barvy vlasů nebo

⁷¹ *Příruční slovník jazyka českého: Díl II. K-M*. Praha: Státní nakladatelství, 1937-1938. s. 298-300.

⁷² HOLUB, Josef a Stanislav LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1992. s. 245.

⁷³ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. s. 303.

⁷⁴ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 279.

⁷⁵ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 91.

vousů, které jsou černé stejně jako u kosa, případně i nápadně načervenalé barvy nosu, nebo z umění hvízdát jako kos či krásně zpívat, poněvadž kos je zařazen mezi pěvce. Viz rčení „to je kos“. Dalším důvodem pro vznik příjmení Kos uvádí autor „lidské vlastnosti ptáka“, vztažené ke člověku: „*Kos je smělý a nebojácný; tak také o člověku*“. Další vlastnosti ptáka vztažené ke člověku již vztahují k jeho intelektu: přezdívku „kos“ dostávali lidé moudří a chytří, zdatní, odvážní, dovední, výteční, čili zkrátka chlapíci. V poslední době interpretace jména Kos nabývají i jiného významu, např. „*být na něco kos*“ se interpretuje jako nejen být nebojácným, ale „být prohnáným, umět se zjištně rozhodovat, být všemi mastmi mazaným, vytloukat ze všeho kapitál“, kdy starý obsah je až na druhém místě.⁷⁶

6.5 Místní jména

Kosice je obec v okrese Hradec Králové 6 km severovýchodně od Chlumce nad Cidlinou. Žije zde 343 obyvatel. Dle dochovaných nálezů bylo území Kosic osídleno již v době římské. S příchodem Slovanů byla oblast domovem kmene Charvátů. V té době, tedy ve století pátém, patrně vznikla i zdejší obec. O tamní tvrzi pochází první písemná zmínka z roku 1315.

Kosíčky či **Kosičky** jsou obcí v okrese Hradec Králové. Žije zde 340 obyvatel; katastrální výměra činí 784 ha. První písemná zmínka o vsi Kosičky pochází z roku 1369.

Kosiska představuje v současné době místní název obce Ratiboř v okrese Vsetín.

Kosobody představují vesnici Kosobody a jsou současně částí města Jesenice v okrese Rakovník. V roce 2011 zde trvale žilo patnáct obyvatel. První písemná zmínka o vesnici pochází z roku 1399.

Kosobudy jsou malou vesnicí, částí obce Klučenice v okrese Příbram. Nachází se asi 3,5 km na severovýchod od Klučenic. V roce 2011 zde žilo 43 obyvatel.

Kosová je dnes místní název města Moravské Budějovice v okrese Třebíč.

Kosov je název označující několik oblastí na našem území. Je to obec nacházející se v okrese Šumperk v Olomouckém kraji. Žije zde 316 obyvatel. Jedná se o chatařskou vesnici s malou rozlohou a bohatou přírodou. **Kosov** je také vesnicí menších rozměrů, část města Bor v okrese Tachov. Nachází se asi 4,5 km na východ od Boru. Je zde evidováno 28 adres.. Další **Kosov** je část obce Kamenný Újezd v okrese České Budějovice. Nachází se asi tři kilometry na

⁷⁶ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě*. Adam-Žižka. Praha: Epoque, 2003. s. 151.

jihozápad od Kamenného Újezdu. Je zde evidováno 65 adres. V roce 2011 zde trvale žilo devadesát obyvatel. **Kosov** byla dříve vesnice, dnes však představuje část města Jihlava.⁷⁷

Kosovská pahorkatina se nachází na okraji města Jihlavy a její nejvyšší vrcholek je **Kosovská hůrka**.

Kosí potok je chráněné území o rozloze 23 km² založené v roce 1995 za účelem ochrany krajinného rázu podél dolního toku Kosího potoka. Přírodní park volně navazuje na CHKO Slavkovský les.

Podle Matese mohou být uvedené názvy odvozené jak od slova „kos“, tak od slova „kosa“ a není možné původ jednoznačně stanovit. Podobně i u slov používaných v přeneseném významu – kos, kosák, kosáček.⁷⁸

6.6 Další přenesené významy

„Když trefí na kosa, jeden z nich umyká nos“ - zastaralé rčení ve významu utře nos⁷⁹

⁷⁷RŮŽKOVÁ, Jiřina a Josef ŠKRABAL. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Praha: Český statistický úřad, 2006.

⁷⁸MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003. s. 151.

⁷⁹Tamtéž, s. 151-152.

7 Kukačka obecná (*Cuculus canorus*)

7.1 Charakteristika

Kukačka je pták z řádu kukaček a čeledi kukačkovitých. Samcovo tělo je šedé s příčným proužkováním na břiše. Samice je zespoda hnědá, někdy s nádechem do červena, také s příčným proužkováním na břišku. Jedná se o tažného ptáka, který ze zimovišť přilétá na přelomu dubna a května a v srpnu odlétá zpět do tropické Afriky.

Kukačky se nerozmnožují klasickým způsobem, nýbrž jsou pokládány za hnízdní parazity. Samičky snášejí svá vejce do cizích hnízd a jiní ptáci se pak starají a krmí kukaččího vetřelce. Vejce snese do hnízda přímo nebo v zobáku, přičemž spolkně několik vajec hostitelů. Většinou snáší do hnízd takového druhu, u nichž byla sama vychována. Kukaččí mládě se líhne zpravidla dříve, než jeho nevlastní sourozenci, tedy přibližně po pouhých 11-12 dnech. Vychytrale a bez slitování vyhází ostatní vajíčka z hnízda a nechá se rozmazlovat, dokud nepřeroste i své náhradní rodiče.

V průběhu hnízdního období se samice páří s více samci a snese postupně až dvanáct vajec. O kukaččí inteligenci svědčí fakt, že samice musí vyzorovat a najít až dvanáct pěstounských hnízd, a to v době, kdy ho pár teprve staví nebo začíná snášet.⁸⁰ Pokud se jí hnízdo nalézt nedaří, je schopná zadržet vejce několik dní ve vejcovodu, čímž se krátí doba inkubace.⁸¹ Kukačky se živí hmyzem a jejich oblíbenou lahůdkou jsou velké chlupaté housenky motýlů.⁸²

⁸⁰ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 216.

⁸¹ VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 2002. s. 174.

⁸² SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 216.

7.2 Vývoj ptačího názvu

7.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

Ve staré češtině měl výraz **kukačka** f. zcela jinou podobu, než v jaké podobě ho známe a používáme v současnosti. V Elektronickém slovníku staré češtiny nalezneme výrazy **žežulka** f. nebo **žežhulka** f. či **žežhule** f.⁸³, který je v Malém staročeském slovníku uveden pod mladší hláskoslovnou podobou **žežhule** f. ‘kukačka/žežulka’.⁸⁴

Ve slovnících z 19. století se již objevuje vedle výrazů **zežule** f., **žežulenka** f. a **žežhule** f.⁸⁵ také jiná jména pro kukačku jako dnes známé **kukačka** f. ve významu ‘kukač obecný’ a výrazy **kukawka** f., **kukawička** f., **kukažka** f., **kukučka** f. ve významu ‘kukačka’. Dále také maskulinní tvar **kukuk** m. ‘kukačka’ a **kukulenka** f. ‘kukačka’.⁸⁶ U Jungmanna nalezneme odvozená slova jak od **žežhule** f. tak od **kukačky** f. Od **žežhule** f. je to adj. **žežhulčj** ‘od žežulky’, posesivní adjektivum **žežhulčin** ‘žežulce náležející’, adj. **žežhulkovitý** ‘k žežulce podobný’ a adj. **žežhulkový** ‘od žežule’.⁸⁷ Slovo spojené s **kukačkou** f. je substantivum **kuk** m. ‘zpěv žežulčin’, u něhož je uveden také význam ‘člun u veliké lodi’ a ‘maličké vyhlídnutí a zase schování’. Dále je to citoslovce **kuku**, **kukuku** ‘hlas žežulky’, substantivum **kukánj**, n. ‘domlouvání žežule’ a substantivum **kukač** m. ve významu ‘kdo kuká’ či ‘pokolení ptáků, z řádu šplhavců žežulovitých’.⁸⁸

Kott ve svém slovníku doplňuje Jungmanna výrazem **kukalka** f. ‘kukačka’ a u substantiva **kukač** m. rozlišuje významy ‘pták šplhavec žežulovitý’ ‘dětská hra’ a ‘vstavač širolistý’. Předkládá také frazémy: „*Kukačka za kolik dní po sv. Janu kuká, za tolik grošů žito bude*“ (za tolik zlatých bude korec žita), „*Kukačka pavím perím se honosí*“ (o chlubných) a na Slovensku je to pak frazém: „*Lepší jedna kukačka nežli tri sta krivanů, krivan vrzá, když to mrzá, kukulenka kuká, když je tepla dost*“.⁸⁹

⁸³ Elektronický slovník staré češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006- [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

⁸⁴ BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ a Karel KUČERA. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. s. 688.

⁸⁵ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý: Díl V. V-Z*. Praha, 1839. s. 845.

⁸⁶ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý: Díl II. K-O*. Praha, 1836. s. 219-220.

⁸⁷ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý: Díl V. V-Z*. Praha, 1839. s. 845.

⁸⁸ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý: Díl II. K-O*. Praha, 1836. s. 219-220.

⁸⁹ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický: Díl I. A-M* Praha: František Šimáček, 1878. s. 839.

7.2.2 Stav názvu v současné češtině

V současné češtině má výraz *kukačka* f. čili *žežulka* f. více významů. Kromě ptáka označuje také ‘zařízení, které ohlašuje hodiny kukáním’, dále je to ‘mazlivý název, zvláště dítěte nebo děvčete’, pejorativně můžeme použít výraz ‘o ženě nestarající se o své děti, působící rozvrat v jiné rodině, nebo zase o nemanželském dítěti’, lidově označuje také rostlinu ‘vstavač obecný nebo široolistý’ a expr. je to ‘kibic’. Kukačku můžeme v současné češtině dále označit pomocí výrazů **kukalička** f., **kukavěnka** f., **kukulenka** f. či **kukavice** f., jež nese ještě dva další významy, a to ‘jihoslovanská žena žalostící nad mrtvolou’ a v srbocharvátském prostředí ‘zbabělec’.

Nově nalezneme adjektivum **kukaččí** ‘kukačkám vlastní, od kukačky pocházející’, které můžeme použít také ve významu ‘nemanželský’. Dále adjektivum **kukačkový** ‘ke kukačka’, označení pro kukaččí mládě **kukačče** n. a verbum **kukati/kukávati** ‘ozývati se (o kukačkách, řidčeji o žábách)’. Substantivum *kuk* m. dnes označuje pouze ‘zvuk vydávaný kukačkou’ a nalezneme tento výraz také jako citoslovce upozorňující na situaci, v níž se někdo na někoho dívá, například při hře na schovávanou. Výraz **kuku** představuje citoslovce ‘naznačující hlas kukačky’.⁹⁰

7.3 Etymologie

Název *kukačka* je onom. původu a je odvozen od citoslovce *kuku*, které užíváme k vystižení kukaččího hlasu. Název je srovnáván například s litevským *gegužė* označujícím *kukačku*.⁹¹ Ve staré češtině tvořilo označení pro *kukačku*, již zmíněné *žežulka* a bylo utvořeno obdobně jako *kukačka* od citoslovce vyjadřujícího žezulčí hlas *gegu*, v němž při první palatalizaci došlo ke změně z *g* na *ž*. Jako praslovanská podoba slova se uvádí **žegzul’a*.⁹²

⁹⁰ *Příruční slovník jazyka českého, Díl II. K-M*. Praha: Státní nakladatelství, 1937-1938. s. 435-437.

⁹¹ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. s. 748.

⁹² MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 726.

7.4 Vlastní jména

Příjmení **Kukačka** je odvozeno od názvu ptáka anebo květiny, nářečně se vyskytují i tvary **Kukoczka**, **Kukuča**, **Kukučiar**, **Kukula** nebo **Kukulík**. Základem je hlas kukačky, který dal vznik názvu ptáka a následně i vzniku příjmení odvozených od tohoto názvu.⁹³

7.5 Místní jména

Žežulka byla v r. 1869-1890 osada obce Kochanov v okrese Sušice, v dalších letech jako osada zanikla a stala se součástí obce Hartmanice v okrese Klatovy.⁹⁴

7.6 Další přenesené významy

Žežulka – pokolení rostlin vstavačovitých

Vstavač kukačka – název rostliny⁹⁵

Kukačky – hodiny.

⁹³ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 99.

⁹⁴ RŮŽKOVÁ, Jiřina a Josef ŠKRABAL. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Praha: Český statistický úřad, 2006.

⁹⁵ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*, Díl V. V-Z. Praha, 1839. s. 845.

8 Sokol stěhovavý (*Falco peregrinus*)

8.1 Charakteristika

Sokola stěhovavého řadíme do řádu sokolů z čeledi sokolovitých. Je charakteristický svým dlouhým, masivním tělem s širokými rameny. Dospělý jedinec má tmavě šedý až černo stříbrný hřbet a bílou hrud', kterou zdobí kapkovité skvrny. Na hlavě nalezneme bílou lícni skvrnu a pod žlutým zobákem černý vous. Žlutá barva zdobí také oční kroužek a dolní končetiny. Samice jsou, stejně jako většina dravců, větší než samci. Páry sokolů jsou trvalé a řadu let společně krouží kolem svého hnízdiště.⁹⁶ Při námluvách samec vystoupá s úlovkem v drápech nad samici, která se v letu obrátí na záda a chytí spuštěný svatební dar.⁹⁷ Opeření mláďete je hnědší a má bledou žlutou špičku ocasu.

Sokol je symbolem životní síly, dokázal přežít i otravy pesticidy, kvůli kterým jim hrozilo vyhubení. Samice kladla vejce s tak tenkou skořápkou, že nebylo možné je vysedět. Přibližně od roku 2004 zažíval svůj velký návrat a jejich počet začal být hojnější než kdy dřív.⁹⁸ Jeho potravou jsou ptáci velikosti drozda až jeřábka, výjimečně i větší. Jsou to výborní akrobatičtí letci, kteří jsou proslulí pravidelnými, kmitavými a hlubokými údery křídel. Za letu často loví i svou potravu, a to buď přímo v letu nebo střemhlavým klesáním z výšky, při kterém dosahuje rychlosti až 300 km/h. Menší kořist rozcupuje v letu, větší na zemi či na skále. Mohlo by se zdát, že jde o bezchybného lovce, ale opak je pravdou. Mnoho ptáků mu obrátným manévrem unikne. V České republice byli často vysazováni ve velkých městech, kde se jim nabízí široká nabídka potravy – městští holubi.⁹⁹ Jeho hnízdištěm je povětšinou široká skalní římsa, rozsedlina útesu či lom. Stále častěji ho najdeme i na budovách. Hnízdo nevystylá a samice snáší dvě až čtyři vejce pouze jednou do roka.¹⁰⁰

⁹⁶ HUME, Rob a Helena KHOLOVÁ. *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub, 2004. s. 111.

⁹⁷ VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 2002. s. 93.

⁹⁸ HUME, Rob a Helena KHOLOVÁ. *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub, 2004. s. 111.

⁹⁹ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 112.

¹⁰⁰ HUME, Rob a Helena KHOLOVÁ. *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub, 2004. s. 111.

8.2 Vývoj ptačího názvu

8.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

V Elektronickém slovníku spisovné češtiny najdeme výraz **sokol** m. ve významu ‘sokol, menší dravý pták’ a expr. ‘statečný, bystrý, statný člověk’. Vedle tohoto výrazu je uveden také **gyrfalk** m. ‘pták z rodu sokolů, sokol nebo raroch’. U substantiva **sokolík** m. pak nalezneme význam ‘malý sokol’ a expr. ‘milá, milenka’.¹⁰¹ Ve Slovníčku staré češtiny od Františka Šimka¹⁰² a Malém staročeském slovníku od Jaromíra Běliče najdeme další výraz **raro** m. nebo **raro**ch m. ‘sokol’ a výraz **sahan** m. označující přímo ‘sokola stěhovavého’. Jaromír Bělič dále doplňuje adjektiva **raróh**ov/**raro**hový ‘sokolí’.¹⁰³

Ve Staročeské textové bance nalezneme doklad se Snáře Vavřince z Březové z poloviny 15. století: „*Rozdiel tretí, o sokolu rozvázenie perských i ejipských mistrovancóv sokol duostojného muže oznamuje. Protož, má li kto v své moci sokola, bude mieti duostojnstvie veliké. Pakli honí král s sokoly, poručí kniežatom úřady. Pakli žena vidí sokola na své ruce, ušlechtilého syna porodí.*“ Další doklad obsahuje rukopis Gesta Romanorum z roku 1473: „*Potom v jeden čas přihodilo se, že ony tři chovačky z domu vyšly a dítěte samého na sieni nechaly, a toho jistého vyželce podle kolébky ležice, odešly a sokol na bidle sedíše.*“¹⁰⁴

V Jungmannově slovníku je uveden název **sokol** m. ve významu ‘pokolení ptáků pozemních z řádu dravců sokolovitých, od něho tak nazvaných’ a vedle tohoto názvu se můžeme setkat také s výrazem **sokolček** m. ‘sokol’. Dále uvádí bohatou škálu odvozených výrazů. Ze substantiv je to **sokolář** m./**sokolnj**k m. ‘kdo se sokoly zachází’, již známé deminutivum **sokoljk** ‘k sokol’, pl. **sokole** ‘pískle sokolí’, **sokolnictw**j n. ‘sokolnický úřad’ vedle **sokolstw**j n. ‘sokolnictví’.

Z adjektiv je to pak odvozené adj. **sokolčj** ‘sokolí’, adj. **sokolj** ‘sokolí’, adj. **sokolnický** ‘sokolníku příslušný, náležitý’, adj. **sokolničj** ‘sokolnický/od sokolníků’, adj. **sokolowitý** ‘k sokolu podobný’ a adjektivum **sokolowý** ‘od sokola’.¹⁰⁵

¹⁰¹ Elektronický slovník staré češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006- [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹⁰² ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis, 1947. s. 161.

¹⁰³ BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ a Karel KUČERA. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. s. 414.

¹⁰⁴ Staročeská textová banka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

¹⁰⁵ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl IV. S-U*. Praha, 1838. s. 218.

František Štěpán Kott následně Jungmanna doplňuje substantivy **sokolák**, m ‘sokol’, **sokolčí** m. vedle **sokolník** m. ‘který cvičí sokoly, aby chytali ptáky’, dále zdobnělinami **sokolének** m. ‘sokolík’, **sokolice** n., **sokolátko** n. a **sokůlek** m. označujících malého sokola a adjektivem **sokolovatý** ‘mohutný’. Jelikož v roce 1862 došlo k založení tělovýchovné organizace Sokol, jehož název byl inspirován zkoumaným dravcem, setkáváme se v Kottově slovníku také se slovy s ním spojenými.¹⁰⁶ **Sokolka** f. je ‘čapka, kterou nosí sokol’ a plurál **sokolky** f. označuje ‘vysoké boty se záhyby’.¹⁰⁷

8.2.2 Stav názvu v současné češtině

V současné češtině se slovní zásoba spojená s výrazem *sokol* m. značně rozšířila, což je dáno právě vznikem tělovýchovného spolku Sokol. U daného výrazu nalezneme význam ‘menší dravý pták schopný loveckého výcviku’ nebo ‘člověk, statečný hoch’, dále česká a vůbec slovanská ‘tělocvičná organizace’ a ‘člen této organizace’.

Z již známých výrazů najdeme adj. **sokolí** ‘sokolu vlastní’, zdobnělinu **sokolík** m. označující vedle ‘malého sokola’ také ‘mladistvého člena spolku Sokol’ a od *sokolíka* m. odvozené expr. deminutivum **sokolíček** m.

Změna nastala u substantiva **sokolice** f., kde rozlišujeme významy ‘samička ptáka sokola’, expr. ‘švarná dívka’ či řídce užívaný význam ‘členka tělocvičné jednoty Sokol’. U výrazu **sokolka** f. také nastalo rozšíření významů. Vedle ‘sokolské čapky’ označuje také ‘členku tělocvičné jednoty’ nebo ‘vysokou botu’. **Sokolnictví** n. dnes chápeme jako ‘druh honby pomocí vycvičených dravých ptáků, hlavně sokolů’ a **sokolník** m. je ‘myslivec, který chová a cvičí sokoly’, ale také ‘domovní správce sokolovny’.

Zásoba byla obohacena také o nová slova jako je **sokolíče**, n. ‘mládě sokola’, **sokolíště** n. ‘letní sokolské cvičiště’, **sokolna** f. ‘místnost pro chov sokolů’, verbum **sokolovati** ‘cvičiti v Sokole’, **sokolovka** f. ‘signálový hudební nástroj, jehož se užívá při sokolských cvičeních’, ‘sokolská čapka’ **sokolovna** f. ‘budova s tělocvičnou a spolkovými místnostmi sokolské jednoty’, **sokolovnička** f. expr. ‘sokolovna’, adjektivum **sokolský** ‘k Sokol, týkající se tělocvičné jednoty’, **sokolství** n. vedle **sokolstvo** n. ‘sokolské hnutí’ a substantivum **sokolština** f. ‘sokolská činnost’.

¹⁰⁶ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. s. 589.

¹⁰⁷ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl III*. Q-Š Praha: František Šimáček, 1882. s. 733.

8.3 Etymologie

Základ slova *sokol* nalezneme v psl. výrazu **sokolъ*, jenž nemá jednoznačný výklad. Spojuje se se staroindickým výrazem *śakuná* ‘velký pták’ či se skupinou slov nejasného původu jako je například středolatinšské *sacer* či španělské *sacre* ‘sokol’. Další možností je vznik daného slova z kořene **sek*, jenž dal vzniknout slovu *sok* m. ‘protivník, nepřítel’. Původní význam kořene **sek* byl ‘pronásledovat, sledovat’, z toho důvodu by byl původní význam výrazu *sokol* doslova ‘pronásledovatel’.¹⁰⁸ Machek dále uvádí i případnou spojitost s arabským výrazem *sakr raroh*.¹⁰⁹

8.4 Vlastní jména

Základem příjmení **Sokol** je název dravého ptáka, přičemž první výskyt tohoto příjmení je datován rokem 1327 a příjmení **Sokolík** se vyskytuje od roku 1434. Další odvozená příjmení jsou **Sokola**, **Sokolák**, **Sokolář**, **Sokolíček** nebo **Sokolík**.¹¹⁰

Podle Matese je příjmení **Sokol** známé už od 14. století u několika staročeských šlechtických rodin v Česku. Patří do kategorie jmen podle vlastností tělesných a duševních, z tělesných charakteristik se patrně jednalo o nos podobný zahnutému zobáku dravce. Pokud jde o obojí charakteristiky, jednalo se patrně o „*bystrého, rychlého, statečného i statečného mladého muže*“. Podobně i na Slovensku je sokolem nazýván „*smělý a udatný mládenec*“.¹¹¹

8.5 Místní jména

Dolní Sokolovec je obec v okrese Havlíčkův Brod v Kraji Vysočina. Je tvořena jediným katastrálním územím s názvem **Horní Sokolovec**. Obec se nachází v CHKO Železné hory. Žije zde celkem 88 obyvatel.

¹⁰⁸ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. s. 589.

¹⁰⁹ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 566.

¹¹⁰ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 172.

¹¹¹ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003. s. 274-275.

Sokoleč je obec ležící 5 km jižně od Poděbrad v okrese Nymburk, tedy v kraji Středočeském. Žije zde 1018 obyvatel a katastrální území má rozlohu 627 hektarů. Nadmořská výška obce čítá 191 metrů. Zástavba obce leží uvnitř cerhenického zkušebního železničního okruhu.

Sokolí je vesnice, část města Třebíče. V obci se nachází kaple Nejsvětějšího srdce páně, Padrtův mlýn (který je v současné době využíván jako penzion) či jezdecký areál pro jízdu na koni.

Sokol je také název pro horské sedlo v Krkonoších. Vodní mlýn s názvem **Sokolův mlýn** nalezneme v Třebíči. **Sokolskou boudu** v Trutnově a **Sokolí důl** v okrese Bruntál.

Sokolka je samota u Plzně, kterou obývá jen několik málo obyvatel. Dalšími názvy obcí jsou **Sokolnice** nebo **Sokolov**.

8.6 Další přenesené významy

Chodit do Sokola – cvičit v rámci organizace;

Sokol - název tělovýchovné organizace založené v roce 1862 dr. M. Tyršem;

Sokolník – myslivec pečující o dravce nebo správce budovy (sokolovny), ve které cvičili sokolové;

„**Sokolem lovit**“ - živit se všelijak, „**Když sokol zahuben, bije ho i vrána**“ - na někoho, kdo už není nebezpečný, se vrhají i zbabělci, „**Vyvolila si sokola za páva**“ - nesprávný výběr, „**Sokol skrze sovu vyseděný**“ - nemilý, nevítaný, nelegitimní syn.

9 Sova pálená (*Tyto alba*)

9.1 Charakteristika

Sova pálená patří ke středně velkému druhu sov z čeledi sovovitých. Zbarvení jejího perí je považováno za jedno z nejkrásnějších, co se našich dravců týče. Je okrově a šedě zbarvená, zespodu má čistě bílou či žlutooranžovou barvu. Její obličejový závoj má srdčitou podobu, oči jsou černé. Samečkové bývají na rozdíl od samic světlejší. Patřila k nejběžnějším sovám u nás, což se změnilo ve druhé polovině minulého století, kdy lidé začali bourat staré zemědělské budovy a zavírali vstupy do věží pletivem. Došlo tak k jejich výraznému úbytku a dnes na našem území nenajdeme více než 700 párů. Hnízdištěm sov pálených bývají povětšinou věže kostelů, zříceniny, seníky či stodoly.¹¹²

Přes den bývá zpravidla nehybně skrytá. Potravu si obstarává výhradně v noci na paloucích či polích za předpokladu, že je měsíc v úplňku. Jelikož nepropustná tma jim nevyhovuje, loví večer nebo před východem slunce. Jedná se o užitečné dravce, poněvadž často loví myši v blízkosti lidských obydlí. Neuniknou jim ani potkani, hraboši a ostatní hlodavci.

Snáší přibližně čtyři až šest vajec, což se různí v závislosti na tom, zda má či nemá dostatek potravy. V jejich životě se mohou objevit takové roky, ve kterých nezahnízdí vůbec a na druhou stranu tzv. myší roky, ve kterých jejich hnízdo může obývat až dvanáct mlád'at. Na vejcích sedí pouze samice, a to přibližně po dobu jednoho měsíce. Mlád'ata vylétnou v padesáti dnech stáří. Sova se vyznačuje zcela tichým a klidným způsobem létání oproti ostatním zástupcům této čeledi. Traduje se, že její hlas je nejméně libozvučným ze všech hlasů evropských ptáků.¹¹³

¹¹² SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Ilustroval Jan HOŠEK. Praha: Albatros, 2005. Oko (Albatros). ISBN 80-00-01620-6. s. 200.

¹¹³ BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. V Praze: F. Tempský, 1888, s. 358.

9.2 Vývoj ptačího názvu

9.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

Ve staré češtině se substantivum **sova** f. objevuje ve významu ‘noční pták’. Dokladem může být útržek ze Snáře Vavřince z Březové z roku 1471: „*Jestřáb, sokol, sahan zběhy a veliké lúpežníky. Vyr, sýc, sova neduhy znamenají.*“ Z cestopisu tzv. Mandevilla v překladu od Vavřince z Březové z poloviny 15. století nalezneme doklad: „*A když budú bliz u toho kře, v němž kán bieše, uzřevše, ano sova na tom kři sedí.*“¹¹⁴

V Jungmannově slovníku se setkáváme s větší škálou výrazů pro daný druh ptáka. Nalezneme zde výrazy **sovka** f., **sůvka** f., zdrobnělé **sovička** f. a **sovinka** f. Vedle sovy pálené popisuje i další druhy, například **sovu lužní**, **sovu rákosní** či **sovu ušatou**. Z odvozených slov zde najdeme adj. **soví/sovový**, které se vztahuje přímo k sově a popisuje její oči, peří atd. Dále je to adjektivum **sovovitý**, které užíváme, pokud chceme k sově připodobnit člověka. Dále adjektivum **sovní**, vztahující se k nočním sovám a tulákům. Podobně adj. **sovkový** je odvozeno od sovky. Jungmann také osvětluje sloveso **sověti/osověti**, které se užívalo v případě, kdy se někdo stal zasmušilým či smutným jako sova. Substantivum **sovisko** n. představuje ošklivou sovu.¹¹⁵

Ve slovníku F. Š. Kotta se k deminutivům **sovička** f. a **sovinka** f. připojuje ještě **sověnka** f. Jelikož je jeho slovník zaměřen i na frazeologii, najdeme zde několik frazémů: „*Chrání se ho jako sova světla*“, „*Kouká jako sova (škaredí se)*“, „*Sova kde zpívá, tam se zle děje*“, „*Sokol skrze sovu vyseděný (nevděčný syn)*“, „*Krkavec ani sova nevysedí holubic*“, „*Sova houká-li, bude proměna času*“.¹¹⁶ Výrazy **sovák** m. a **sovka** f., znamenaly v rámci zlodějské mluvy slova manžel a manželka.¹¹⁷

9.2.2 Stav názvu v nové češtině

V současné češtině se slovní zásoba spojená se substantivem *sova* poněkud proměnila. Z Příručního slovníku jazyka českého vymizela deminutiva *sovinka* f. a *sověnka* f.

¹¹⁴ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 10. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

¹¹⁵ JUNGSMANN, Josef. Slovník česko-německý. Díl IV. 1. vydání. Praha: 1838. 223-224.

¹¹⁶ Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický III*. Praha 1882. s. 542.

¹¹⁷ KOTT, František Štěpán. *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-frazeologickému*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906. Archiv pro lexicografii a dialektologii České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. s. 385.

Naopak přibylo deminutivum **sůvečka**, f. a označení pro soví mlád'ata jako **sůvče** n. a **sůvě**, n. Slovník předkládá také expresivně zbarvené slovo **sůvizna** f. označující ženy, jež na někoho upřeně a zaníceně hledí. **Sovák** m. již neoznačuje pouze manžela ve zlodějské mluvě, nýbrž také vábničku určenou k vábení sov a odrůdu domácího holuba. Přibylo též nové adjektivum **sovooký**, které užijeme u člověka, jehož oči připomínají sovu. Slovník také vymezuje adjektivum **sovovitě**: „*Pustovka je celkem zbarvena sovovitě šedohnědě.*“¹¹⁸

Slovník spisovné češtiny předkládá výraz **sovice** f. označující severskou sovu – sovu sněžní. Slovník také vymezuje substantivum **sůva** f. jako expresivní výraz ve smyslu ‘nepříjemný, mrzutý ošklivý člověk, zpravidla žena’. V současné češtině se mnohdy můžeme setkat s nadávkou: „ty stará sůvo!“ Zdrobnělinou od sůvy je **sůvička** f. V současné češtině již nenajdeme ani sloveso *sověti/osověti* ve smyslu stát se mrzutým, nýbrž subst. **Sověť** m. označující obyvatele Sovětského svazu.

Nalezneme zde také několik současně užívaných frazémů: „*Jeho žena sedí jako sůva*“ (je zamračená) či „*Nosit sovy do Athén*“, který má kořeny ve starověkých Athénách, v nichž byly sovy uctívány jako posvátné a obecně byly považovány za symbol moudrosti. Úslovím můžeme vyjádřit význam poučovat někoho, kdo ví něco lépe.¹¹⁹

9.3 Etymologie

Ide. podoba slova byla **kauā* nebo **keuā*, ve které pozdějším vývojem došlo ke změně **k > s*. Praslovanská podoba slova pak byla **sāwa > *sova*. Je pravděpodobné, že je v tomto názvu ukryt hlas kalouse pustovky, který obýval bažinatá sídla Praslovanů. Často se sově také přezdívá noční motýl či noční můra.¹²⁰ Dle Karla Poplacha rodový název *sova* označuje skupinu nočních ptáků se specifickými vlastnostmi, které využívají k lovu kořisti ve tmě.¹²¹

¹¹⁸ *Příruční slovník jazyka českého, Díl V. S-Š*, Státní nakladatelství učebnic, Praha 1948-1951. s. 533-902

¹¹⁹ HAVRÁNEK, Bohuslav a Ústav pro jazyk český (Akademie věd ČR). *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989. s. 455-456.

¹²⁰ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 568.

¹²¹ POPRACH, Karel. *Sova pálená*. Nenakonice: TYTO, 2008. s. 16.

9.4 Vlastní jména

Příjmení mající spojitost se substantivem *sova* je spojeno s vlastnostmi daného člověka. Pojmenování bylo dáno podle velkých, vykulených očí nositele připomínající oči sovy, eventuálně podle jeho záliby v ponocování.¹²² V České republice je toto příjmení hojně rozšířeno. Člověk s daným příjmením nemusel být nutně a jednoznačně člověk s kulatýma očima, nýbrž se mohlo jednat o mrzouta či pekaře. Pekaři si svoji přezdívku vysloužili svou prací, při které po nocích bdí jako sovy. Vedle **Sovy** a **Sůvy** existuje mnoho dalších: krom původně zhrubělého **Sováka** je to **Sovek**, **Sovič** nebo naopak zdobněliny **Sovíček**, **Sovička** a **Sovík**. Vyjma nich existují ještě jména **Sovina**, **Sovinec** a **Sovinský**, která mají s největší pravděpodobností spojitost s místními jmény Sovenice, nyní Soběnice u Litoměřic a Sovínky u Mladé Boleslavi.¹²³ Dle Moldanové substantivum *sůva* neoznačovalo pouze přezdívku pro pekaře, nýbrž představovalo také označení pro nepodařenou housku.¹²⁴

9.5 Místní jména

Již ve slovníku Františka Štěpána Kotta nalezneme **Soví/sovovy** mlýny v Praze¹²⁵ a výraz **Sovářna** označující statek u Holešova na Moravě.¹²⁶

K dalším místním jménům odvozených od slova *sova* patří **Sovenice**, které označují dvě vesnice. Jedna leží v okrese Mladá Boleslav a je součástí obce Chocnějovice, druhá se nachází 12 km od Nymburka. V minulosti existovala i třetí ves ležící u Litoměřic, která se přejmenovala na Soběnice.

Sověřice je ves ležící 9 km od Nechanic. Historické doklady svědčí o tom, že zde byl od počátku tvar Sověřice, tedy ves lidí Sovatových. V dnešní době se sice objevují tvary Soběřice, ty jsou ale původu minulého.¹²⁷

¹²² CUŘÍN, František. *Vývoj českého jazyka a dialektologie: Učebnice pro pedagog. Fakulty*. Praha: SPN, 1975. s. 151.

¹²³ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Vyd. 3., (2. v Agentuře Pankrác). Praha: Agentura Pankrác, 2010. s. 173.

¹²⁴ Tamtéž, s. 178.

¹²⁵ KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammatiko-frazeologický VII*. Praha 1883. s. s. 742.

¹²⁶ KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammatiko-frazeologický III*. Praha 1883. s. 542.

¹²⁷ PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, pův. význam a změny*. Díl II. Nakladatelství Československé akademie věd 1957. s. 141-142.

Sovinec je městys ležící 11 km jižně od Rýmařova. Název vznikl podle staršího německého *Eulenburg* ‘soví hrad’, od kterého byl posléze utvořen český název hradu i podhradí osady Sovinec.¹²⁸

Název **Sovínky** označuje městys nacházející se 9 km od Mladé Boleslavi. Jméno městyse je deminutivem jména Sovenice, stejně jako například Okříšky a Okřešice.

Sovolusky je velmi častý název označující nejméně pět míst v České republice. Vesnici pojmenovanou tímto způsobem najdeme například u Železných hor, Ústí nad Labem či Kolína. Vznik jména Sovolusky není zcela jednoznačný, předpokládá se však, že k jeho vzniku zavedl podnět výraz ‘louskat sovy’, takže jméno Sovolusky je doslova vesnice lidí, kteří zabíjeli sovy.¹²⁹

9.6 Další přenesené významy

Soverbka – „pokolení rostlin česnekovitých, liligovitých“¹³⁰

¹²⁸ HOSÁK, Ladislav a Rudolf ŠRÁMEK. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Academia, 1980. s. 478.

¹²⁹ PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, pův. význam a změny*. Díl II. Nakladatelství Československé akademie věd 1957. s. 141-142.

¹³⁰ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*. Díl IV. 1. vydání. Praha: 1838. s. 224.

10 Straka obecná (*Pica pica*)

10.1 Charakteristika

Straku řadíme do řádu pěvců z čeledi krkavcovitých. Je považována za jednoho z nejkrásnějších ptáků u nás. Samec i samička jsou identičtí. Hlavu a hřbet zdobí černá barva, lopatky jsou bílé stejně jako kostřec a vnitřní prapory ručních letek. Jejich dominantou je ocas, který je oproti tělu dlouhý, stupňovitý, zakončený tmavě zelenými rýdovacími pery s namodralou špičkou. Na slunci se jejich peří blýská a působí jako ušlechtilý kov. Mláďata mívají kratší ocas a kratší opeření bez lesku. Straky mají sice příjemný vzhled, ale pro mnoho ptáků představují značné nebezpečí. Je známo, že tam kde se usadí stračí pár, si není jistý životem žádný tvor a mnoho jich padne za oběť jejich nenasytným zobákům. Na druhou stranu neexistují žádné studie o tom, že zvýšený výskyt strak by znamenal houfní vymírání zpěvných ptáků.¹³¹

V posledních letech pozorujeme změny u stračího chování. Hojně se rozšiřují do městských center. Hnízda nalezneme jednak na vysokých stromech podél cest, jednak na sloupech elektrického vedení. Hnízdo není nijak precizní, jedná se o velké baňaté útočiště, shora zpravidla najdeme stříšku z větví, která celé dílo kryje. Je umístěno v korunách stromů, méně v hustém křoví. Postavené bývá z větví a klacíků a je vystláno stébly a chlupy. Na druhou stranu jejich stará hnízda často poskytují jediné hnízdi možnosti pro kalouse ušaté či poštolky. Nejnapadnější jsou hnízda na podzim, po opadání stromů. Straky pochyťají opravdu velké množství hlodavců. Jsou pověstné svou zálibou v lesklých předmětech, které rády sbírají a schovávají. Snáší 6-7 nazelenalých, hustě tmavohnědě skvrnitých vajec. Samice na nich sedí 17-18 dní,

¹³¹ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005. s. 376.

posléze je oba rodiče krmí, a to po dobu až 27 dní. Živí se hmyzem, drobnými savci, ptáky a jejich vejci, bobulemi a plodinami.¹³²

10.2 Vývoj ptačího názvu

10.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

V Elektronickém slovníku spisovné češtiny nalezneme výraz **straka** f. ‘pták’, odvozené adjektivum **stračí** ‘vztahující se ke strace’ a substantivum **stráče** n. ‘stráče, mládě straky nebo malá straka’. V textové staročeské bance svědčí o existenci *straky* doklad v rukopisu *Gesta Romanorum* z roku 1473: „*A když muže doma nebiše, neb po své potřebě jezdiše, ona na každú noc po milovníka svého posláše, aby s ní spal. Straka, když jest to uslyšela, všecko pánu svému pověděla.*“ Dalším dokladem je poté výtažek ze Snáře od Vavřince z Březové: „*Sojka, straka a špaček ženy klevetné oznamuje. Hrdlice, sojka a straka dievky služebné, ale klevetné znamenají. Protož, zdá li se komu, by choval v kleci který z těch, bude mieti dievu klevetnú. Pakli chová jie na ruce, takú ženu pojme.*“¹³³

Josef Jungmann ve IV. dílu Slovníku česko-německého uvádí u výrazu *straka* f. významy ‘pták z pokolení krkavců a kavek, černý a bílý s dlouhým ocasem, jim vzhůru a dolů pohybuje’, ‘některé strakaté věci jako kůň’ a ‘strakatá kráva’. Z odvozených slov jsou to **stráče** n. ‘mladá straka’, **stračátko** n. ‘mladá straka’, deminutim **stračka** f., substantivum **stračenka** f. ‘stračka/stračí nůžka’ a následně několik slov spojených s tzv. „*strakatostí*“, která dle etymologie může souviset se vznikem výrazu *straka* f., a proto se jimi budeme následně zabývat. Jsou to například výrazy **strakatost** f. ‘jakost strakatého’, **strakatina** f. ‘strakaté plátno’ vb. **strakatiti** ‘strakaté činiti’, vb. **strakatěti** ‘strakatým se stávati’, adverbium **strakawě** ‘strakatě’ či adj. **strakatý** ‘peřestý’.¹³⁴

Výrazy ve slovníku Františka Štěpána Kotta se od Jungmanna příliš neliší. Nalezneme u něj adj. **stračí** ‘co straky jest’, **strače** n. ‘mladá straka’, **stračátko** n. ‘mladá straka’, **straček** n. ‘malý datel’, **stračka** f. ‘malá straka’ či ‘bylina, ostrožka polní’ a dále výraz **strakapoun/strakopoud** m. ‘divoká straka’.¹³⁵

¹³² ČERNÝ Walter, Karel DRCHAL a Zdeněk HEDÁNEK. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 1997, c1996. s. 242.

¹³³ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

¹³⁴ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*, Díl IV. S-U. Praha, 1838. s. 325.

¹³⁵ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický*, Díl III. Q-Š Praha: František Šimáček, 1882. s. 682.

10.2.2 Stav názvu v současné češtině

V současné češtině se slovní zásoba spojená s výrazem *straka* obohatila a zároveň proměnila. V Příručním slovníku jazyka českého nalezneme významů u výrazu *straka* f. hned několik. Kromě ‘havranovitého ptáka s klínovým ocasem’ označuje také expr. ‘zloděj’, expr. ‘všetečná dívka’, dial. ‘pestrobarevná kraslice’ a na Moravě se můžeme setkat s významem ‘skvrna’. Dále jsou to již známé významy z 19. století ‘strakatá kráva’ a řidčeji užívaný význam ‘strakatý kůň’.¹³⁶ Také nalezneme již známé **stráče** n. ‘stračí mládě’, **stráček** m. ‘druh ptáku z čeledi Picidae’, **stračka** f., která nabyla významů ‘druh ptáků z čeledi Spermestidae’, zároveň také ‘kráva straka’, ‘kurážná dívka’, expr. ‘rod rostlin z čeledi pryskyřníkovitých’, adj. **stračí** ‘náležející strace/strace vlastní’, vb. **strakatěti** ‘strakatým se stávati’ a vb. **strakatiti** ‘činiti strakatým’.

Nově objevíme subst. **strakovec** m. ‘rod ptáků z čeledi Tanagridae’, **strakule** f. ‘rod ptáků z čeledi Covicidae’, **stračena** f. ‘pták straka’ či ‘kráva straka’, **stračina** f. ‘strakatá koza’. Dále několik výrazů označujících ‘strakaté zvíře’ jako **strakáč** m., **strakáček** m. či **strakoš** m. Substantivum **strakatítko** n. ‘strakatá látka z příze nebo bavlny’ a také několik adjektiv jako **strakatý**, **strakat’oučký** nebo **strakatítkový**.

Význam se pozměnil u subst. **strakatina** f., které již neoznačuje strakaté plátno, nýbrž ‘strakatou směsici něčeho’ či ‘rozmanitou, nesourodou směsici’. Dále slovník obsahuje odvozené dem. **strakatinka** f. ‘strakatá směsice něčeho’.¹³⁷

10.3 Etymologie

Co se týče etymologie slova *straka*, soudí se, že psl. podoba slova byla **sorka*, ve které na konci praslovanského období došlo k metatezi likvid. Často se tato podoba slova srovnává s litevským slovem *šárka* či maďarským *szarka* ‘straka’. Většina etymologů se shoduje na variantě, dle které je slovo onom. původu. Straka se ozývá silnými skřeky. Za příbuzná slova

¹³⁶ *Příruční slovník jazyka českého, Díl V. S-Š*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1948-1951. s. 777.

¹³⁷ Tamtéž, s. 775.

považují csl. *svirati* ‘pískat’ a také č. *cvrčet*. Z toho důvodu předpokládají psl. dubletní základy **svrbr-* a **skvbr-*.¹³⁸

Na druhou stranu Machek nebo např. Holub a Kopečný nevyklučují druhou variantu, podle níž by význam jména straka mohl být založen na základě křiklavého zbarvení. Přesto že straka není křiklavě zbarvená, vyznačuje se kontrastním černobílým peřím. Jméno straka by mohlo být příbuzné s litevským *kéršas* ‘strakatý’.¹³⁹

10.4 Vlastní jména

Příjmení **Straka** je 114. nejčastějším příjmením v České republice, přičemž první výskyt pochází z roku 1379. Příjmení je utvořeno od ptáka, který představuje člověka hlučného, pestrého, případně nenechavého. Další původ tohoto příjmení se odvozuje od domovních znamení domu, ve kterých nositel příjmení pobýval. Třetí možnost vzniku je odvození od místní jednotky Straky, lidově Straka.¹⁴⁰

Podle Mateše příjmení **Straka** vzniklo dle původu, když se dotyční přestěhovali z vesnice, která měla straku v názvu nebo podle domu, kde bydleli a který měl straku jako domovní znamení. Straka jako příjmení podle vlastností tělesných a duševních vyjadřovalo člověka, který byl podle vlastností ptáka veselý, neposedný a učenlivý společník anebo osobu, která straky cvičila a předváděla. Podobně i člověk, který měl křaplavý hlas, mohl dostat přezdívku „straka“. Stejně tak i jedinec, jenž měl zálibu ve strakatém barevném oblečení nebo který choval strakatý skot či měl rád strakaté blyštivé věci, což se většinou týkalo žen. Ovšem přezdívka nebo příjmení Straka vyjadřovalo také nepříliš dobré vlastnosti člověka, což se projevilo i v příslovích: „*Krade jako straka*“ nebo „*Maloval straky na vrbě*“.¹⁴¹

¹³⁸ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 581.

¹³⁹ HOLUB, Josef a František KOPEČNÝ. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952. s. 354.

¹⁴⁰ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 176.

¹⁴¹ MATEŠ, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie 250 nejčastějších příjmení*. Praha: Epoque, 2002. s. 234-235.

10.5 Místní jména

Stračí je ves ležící jihovýchodně od Štětí.¹⁴² Jméno mohlo vzniknout jako název místa, ve kterém bylo velké množství strak či od vlastního jména Straka jako Strakovo.

Stračov je vesnicí ležící 8 km od Nechanic. Původní jméno vsi bylo zcela jistě **Strako-tín**. Přičemž jméno Strakota vzniklo ze subst. straka příponou *-ota-*. Následným vývojem došlo ke změně na **Strakočín**, poté **Stračín** a následně **Stračov**.

Strakov je název pro okres Svitavy a **Straky** představují název okresu Nymburk a Teplice.¹⁴³

10.6 Další přenesené významy

Strakova akademie – dnes sídlo vlády ČR;

„**Krást jako straka**“ – krást hodně;

„**Když na koho počnou straky řehotati, již' i vrány kvačí**“ – poté, co začne první (např. s kritikou někoho), i ostatní se přidají;

„**Malovat straky na vrbě**“ – lhát někomu, balamutit ho, vššet bulíky na nos;¹⁴⁴

Český strakáč – naše králičí plemeno;

Straky – barevná velikonoční vajíčka na Chodsku.

Ve staré češtině **stračie noha**, **stračie nóžka** – bylina s dlouhou lodyhou a květy uspořádanými do hroznů, např. prvosenka jarní, bukvice lékařská či komonice lékařská.¹⁴⁵

¹⁴² PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny, Díl IV. S-Ž*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1957. s. 177.

¹⁴³ PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny, Díl IV. S-Ž*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1957. s. 177.

¹⁴⁴ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie 250 nejčastějších příjmení*. Praha: Epoque, 2002. s. 234-235.

¹⁴⁵ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*, Díl IV. S-U. Praha, 1838. s. 325.

11 Vlaštovka obecná (*Hirundo rustica*)

11.1 Charakteristika

Vlaštovku obecnou řadíme do řádu pěvců z čeledi vlaštovkovitých. Jedinci mají černě zbarvený, lesklý vrch těla a bílou, lehce narezavělou spodinu. Hrdlo a čelo zdobí rudohnědé skvrnky.¹⁴⁶ Charakteristickým prvkem vlaštovky je hluboce vykrojený vidličnatý ocas, jehož krajní pera jsou až dvanáct centimetrů dlouhá. Tato pera hrají značnou roli při námluvách, jelikož samičky dávají přednost samečkům s nejdelšími ocasními pery.¹⁴⁷ Peří mláďat je nepatrně matnější a ocasní pera zhruba poloviční. Dolní končetiny jsou velmi tenké a krátké, slouží převážně k zavěšování než k chůzi.

Jedná se o dokonalé letce, o čemž svědčí jejich aerodynamické tělo. Za letu také chytají svou potravu – létající hmyz. Jiným způsobem si potravu obstarat nedokáží, a z toho důvodu jsou pro ně velmi nebezpečné chladné a deštivé dny. Původně hnízdily ve skalách, postupem času se přizpůsobily a dnes již často vyhledávají přítomnost člověka. Hnízda budují mnohdy ve chlévech, stájích či chodbách. Staví je povětšinou pouze samičky. Úkolem samců je přinést materiál, většinou hrudky hlíny, stébla trávy a slámu. Miskovité hnízdo je vystavěno zhruba za osm až devět dní. Samice snáší přibližně tři až sedm červenohnědě kropenatých vajec začátkem května. Mláďata se líhnou po 15-16 dnech a oba rodiče je krmí asi tři týdny. Posléze hnízdo opouští a seskupují se do velkých hejn, která jsou tvořena desítkami tisíc ptáků. Poslední dobou na našem území vlaštovek ubývá, což je spojeno s modernizací chovu dobytka a nesnadným přístupem do chlévů a stájí.¹⁴⁸

¹⁴⁶ ŠŤASTNÝ, Karel a Karel DRCHAL. *Naši pěvci*. Praha: SZN, 1984. s. 36.

¹⁴⁷ VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 2002. s. 218.

¹⁴⁸ ŠŤASTNÝ, Karel a Karel DRCHAL. *Naši pěvci*. Praha: SZN, 1984. s. 36.

11.2 Vývoj ptačího názvu

11.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

Jelikož Gebauer nedospěl ve svých slovnících až ke konci, chybí nám jeho materiál ke slovu **vlaštovka**. Nenalezneme jej ani v Šimkově Slovníčku staré češtiny. Zaznamenává jej však Elektronický slovník staré češtiny, který uvádí výraz **vlastovec** m. ‘vlaštovice/vlaštovka’ a expres. **vlaštovka** f. a **vlaštovička** f.¹⁴⁹ Malý staročeský slovník uvádí výrazy **vlastovicě** f., **lastovicě** f. ‘vlaštovka’. Dále jsou zde uvedena odvozená adjektiva **vlaštovičí** a **vlaštovičín** ‘vlaštovčí, vlaštovčín’.¹⁵⁰

V Jungmannově slovníku nalezneme **wlastowice/wlaštowice** f. v možné obměně **lastowice/laštowice** f. ‘vlaštovka’ a deminutiva **wlastovička** f., **wlaštovička** f. a **wlaštowenka** f. Z adjektiv je to pak **wlastowicovitý/wlaštowicovitý** ‘k vlaštovce podobný’, **wlastowičný**, ‘od vlaštovice, na vlaštovici se vztahující’ a adj. **wlastowičj/wlaštowičj/laštowičj** ‘vlaštovčí’. Výrazy **wlastowičenec/wlaštowičenec** m. označují mladou vlaštovku. Slovo **Wlastowičnj** dle Jungmanna označuje pokolení rostlin makovitých.¹⁵¹

Kott ve svém slovníku uvádí stejné výrazy jako Jungmann a zásobu rozšiřuje pouze nepatrně. Pro označení *vlaštovky* předkládá výrazy **vlaštověnka** f., **vlaštovka** f. a **vlaštovica** f., rozšířený v okolí Uherského Hradiště.¹⁵² Předkládá také u Opavy rozšířenou **vlaštůvka** f.¹⁵³ Ze substantiv je to pak **vlaštovčinec** m., označující vlaštovčí trus. Ve svém slovníku poskytuje značný prostor také frazémům: „*V kterém domě vlaštovky přebývají, tam bývá boží požehnání*“, „*Živí se jako vlaštovka*“ (den ke dni, z ruky do úst), „*Laštovic v domě svém nechovej*“ (lidi nevděčné a klevetné), „*Den začíná vlaštovička, večer končí zpěv slavička*“ (nejdřív pracuj a poté požívej veselí).¹⁵⁴

¹⁴⁹ Elektronický slovník staré češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006- [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹⁵⁰ BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ a Karel KUČERA. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. s. 571.

¹⁵¹ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý*, Díl V. V-Z. Praha, 1839. s. 128.

¹⁵² KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl IV. T-Y*. Praha: František Šimáček, 1884. s. 734.

¹⁵³ KOTT, F. Š. *Příspěvky k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-frazeologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896. s. 468.

¹⁵⁴ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl IV. T-Y*. Praha: František Šimáček, 1884. s. 734.

11.2.2 Stav názvu v současné češtině

V Příručním slovníku jazyka českého nalezneme nové významy pro výraz *vlaštovka*. Vedle ‘drobného stěhovavého ptáka s prodlouženými křídly a vidličnatým ocasem’ je to také v poštovním slangu ‘dvojitě přístřeší v podobě T pro poštovní vozy a vlakové pošty, pod kterými se vykládají poštovní zásilky na nádražích’ a v souvislosti se sportem představuje ‘druh skoku do vody’. V nové češtině používáme pro její označení výrazy **laštůvka** f., **vlaštovka** f. nebo **vlaštůvka** f. V obecné češtině se pak můžeme setkat také s variantami **vlašť’ovka** f. či **lašť’ovka** f. Původní název **vlaštovice** f. je v dnešní době považován za knižní. Pro mládě vlaštovky se objevuje nové slovo **vlaštovče** m. Zdrobněliny, užívající se v nové češtině, jsou **vlaštovčátko** n., expr. **vlaštovenka** f. a expr. **vlaštovička** f. Z adjektiv se dochovala **vlaštovčí** ‘náležející, vlastní vlaštovce’ a řídce užívané adj. **vlaštovičí** a adj. **vlaštovkový**.

Ve Slovníku spisovného jazyka českého a Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost se žádná nová či rozdílná slova a významy neobjevují.¹⁵⁵

11.3 Etymologie

Co se týče názvu *vlaštovka*, existuje hned několik variant možného původu. Nejčastěji uváděný výklad vychází z psl. **lasъ* ‘tmavý s bílým břichem’, z kterého se vyvinulo psl. **last(ov)a*. Za výchozí slovo je pak považováno adj. *lasjъlъ*, od něhož bylo utvořeno například ukrajinské slovo *лaсуи* ‘červený/černý s bílým břichem’ či lotyšské *luōss* ‘žlutý s šedým odstínem’.

Podle odlišného výkladu jde o slovo onom. původu a je odvozeno od ‘vlaštovčího švitoření’. Dle Holuba a Lyera je psl. základ **last-* ‘švitořit’. Machek jako základ uvádí *lastavъ*, které představuje adjektivum od *st-*ového intensiva **lastati*, jež tvoří variantu zvukomalebného *lapotati* ‘rychle mluvit’.¹⁵⁶ Holub a Kopečný dále doplňují, že počáteční *last-* je občas zesilováno pomocí *g-* na *h-*, případně *ch-*. Někdy je možným východiskem názvu verbum *glas(ta)ti* ‘hlasitě mluvit’.

V okrajových teoriích, v nichž *vlaštovka* dostala svůj název podle své letecké dovednosti, se setkáme se spojením s litevským *lakstýni* ‘poletovat, létat sem a tam’. V další teorii je

¹⁵⁵ Příruční slovník jazyka českého, Díl VI. T-vůzek. Praha: SPN, 1935-1937. s. 1050.

¹⁵⁶ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 694.

název vlaštovka odvozen na základě jemného a něžného chování vlaštovčího páru a je srovnáváno s psl. *laska ‘láska, něha’.¹⁵⁷

11.4 Vlastní jména

Vlaštovka jako příjmení se dle Moldanové v Česku nevyskytuje, vyskytuje se forma příjmení, kdy hlásky *vl* se zredukovaly na *l* a představují zjednodušenou a nářeční výslovnost, tedy existují příjmení **Lašovic, Laštovica, Laštovička, Lašťovička, Lašťovka, Laštovička, Laštuvka** a **Laštůvka**. Všechna tato příjmení jsou odvozena od názvu tohoto drobného ptáčka a vyjadřují vřelý vztah obyvatel k tomuto ptáčkoví, který často žil ve chlévech nebo ostatních staveních zemědělských usedlostí v těsné blízkosti lidí.¹⁵⁸

11.5 Místní jména

Vlaštovčí jeskyně je otevřená jeskynní propast u městečka Aquismón v mexickém státě San Luis Potosí. Je oblíbenou turistickou destinací, která láká především možnostmi pozorování ptáků a adrenalinovými sporty.

Vlaštovčí kameny představují nápadný skalní útvar v pohoří Králický Sněžník. Nachází se jen několik desítek metrů od hranic s Polskem, přímo ve svahu hory Králický Sněžník, a to na vybiňajícím západním hřbetu asi 500 m od vrcholu hory, asi 15 km severně od města Králíky v okrese Ústí nad Orlicí. Jedná se o skalní sruby, na jejichž vzhledu se výrazně projevilo mrazové zvětrávání v glaciálu. V okolí Vlaštovčích kamenů se nacházejí celkem rozsáhlá kamenná moře. Z geologického hlediska jsou tvořeny z ruly, svoru, a místy najdeme i křemence.

Vlaštovčí hnízdo je okrasný zámek ležící blízko Jalty na Krymském poloostrově. Byl vystavěn mezi lety 1911–1912, poblíž městečka Gaspra na 40 metrů vysokém útesu v neogotickém stylu.

Na Vlaštovce je název ulice v obci Skuteč. V Brně a Praze najdeme název ulice **Vlaštovčí**.

¹⁵⁷ HOLUB, Josef a František KOPEČNÝ. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952. s. 419.

¹⁵⁸ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 103.

Obec **Vlaštovičky** vznikla v roce 1869 pod názvem Vlaštovicki v okrese Opava. Od 1. 1. 1976 je částí obce Opava v okr. Opava (součást městské části Vlaštovičky).¹⁵⁹ Obec **Laštovičky** vznikla roku 1869. Do roku 1880 byla osadou obce Horní Bory v okrese Velké Meziříčí. V letech 1890-1950 tvořila osadu obce Rousměrov v okr. Velké Meziříčí a od r. 1961 část obce Rousměrov v okr. Žďár nad Sázavou. O dané vesnici se zmiňuje ve svém slovníku i František Štěpán Kott a doplňuje také **Vlaštovičnick**, který označoval samotu u Krumlova.¹⁶⁰

11.6 Další přenesené významy

Polévka z vlaštovčích hnízd s ptačími slinami - polévka údajně posiluje imunitní systém, vyhlazuje pleť, a dokonce funguje jako afrodisiakum. Připravuje se z hnízd určitého druhu vlaštovek, Salangan, které ale není z větviček ani z listů. Tyto vlaštovky používají k vytváření hnízda vlastní sliny;¹⁶¹

Vlaštovčí hnízdo – vaječné jídlo;

Vlaštovičnick – pokolení rostlin makovitých, které léčí bolesti očí;¹⁶²

Papírová vlaštovka – létající hračka, vyrobená z papíru.

¹⁵⁹RŮŽKOVÁ, Jiřina a Josef ŠKRABAL. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Praha: Český statistický úřad, 2006.

¹⁶⁰ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl IV. T-Y*. Praha: František Šimáček, 1884. s. 734.

¹⁶² JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl V. V-Z*. Praha, 1839. s. 128.

12 Vrabec polní (*Passer montanus*)

12.1 Charakteristika

Vrabce polního řadíme do řádu pěvců a jedná se o malého ptáka z čeledi vrbcovitých. Není tolik známý široké veřejnosti jako je tomu u běžného městského vrabce domácího. Je vzrůstově menší, celý vršek hlavy má kaštanově hnědý a jeho bílé tváře zdobí černá půlměsíční skvrna. Samička vypadá téměř identicky jako sameček pouze s tím rozdílem, že její peří je více do zbarvené do hněda. Ve výjimečných případech může dojít ke smíšení vrabce polního a domácího. Mláďata vrbců mají matnější peří, světle hnědou hlavu a na hrdle tmavší skvrnu. Jedná se o velmi čilého a aktivního ptáka – na zemi poskakuje a vyznačuje se velmi prudkým stylem létání. V zimě se na rozdíl od vrbců domácích jedinci tohoto druhu shlukují do hejn společně se strnady, pěnkavami a jikavci.

V České republice hnízdí na celém území především v nižších polohách. Mezi jeho nejpreferovanější oblasti patří pole, na němž nalezne jak otevřené prostory, tak porosty dutých starých stromů. Hnízda jsou nejčastěji vystavěna právě v dutinách stromů. Samec a samička vyplní dutinu stromu slámou, senem, kořínky, mechem a zbytky listí. Hnízdí již od března a samička snáší až třikrát ročně po čtyřech až šesti vejcích. Po čtrnácti dnech jsou mláďata již vyspělá a schopná opustit hnízdo. Za dalších deset dní jsou již způsobilá k lovu a shromažďují se do hejn.¹⁶³ Takřka nikdy vrabce polního nespatříme v obytných městských čtvrtích, avšak máme velkou šanci spatřit ho na zahradách, jelikož jeho oblíbeným místem je i ptačí budka. Mnohými je považován za škůdce, ne však tak velkého jako je vrabec domácí, jelikož v létě škodí v obilí a máku.¹⁶⁴

¹⁶³ ŠŤASTNÝ, Karel a Karel DRCHAL. *Naši pěvci*. Praha: SZN, 1984. s. 172.

¹⁶⁴ SPIRHZANZL-DURIŠ, Jaroslav. *Z ptačí říše: malý atlas ptactva*. Praha: Albatros, 1978. s. 216.

12.2 Vývoj ptačího názvu

12.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

V Elektronickém slovníku staré češtiny nalezneme současnou podobu slova **vrabec** m. ‘běžně se vyskytující drobný pták nenápadného zbarvení’ společně s možnými obměnami **vrábel** m., **vrabík** m., **vrablec** m., dále adjektiva **vrabcový** a **vrabčí** ‘z vrabce pocházející’ a v neposlední řadě výraz **úpolník** m. ‘pták žijící na/v „poli“, tj. ve volné přírodě, např. vrabec polní’.¹⁶⁵ Gebauer doplňuje slova **brabec** m. ‘vrabec’ a deminutivum **brabček** m.¹⁶⁶ V Malém staročeském slovníku jsou to pak výrazy **vrábě** n. ‘malý vrabec/vrabčí mládě’ a zdobnělina **vrabček** m. ‘vrabeček’.¹⁶⁷

Ve staročeské textové bance nalezneme doklad z Bible olomoucké z roku 1417: „*A obětovav jednoho vrabcě v orudí hliněném nad vodami živými, vezme dřěvo cedrové a črvka a yzop a vrabec živý i omočí všecko ve krvi vrabcě obětovaného na vodách živých.*“¹⁶⁸

Jungmann ve svém česko-německém slovníku z 19. století doplňuje adjektiva **wrabcowitý** ‘vrabci podobný’, **wrabj** ‘vrabčí’ a substantiva **wrabče/wrabčátko** n. ‘mladý vrabec’, **wrabčice** f. ‘vrabčí samice’, deminutivum **wrabeček**, m. ‘malý vrabec’ a jmenuje také čeled’ ptáků pozemních, z řádu vrabců **wrabcovití**. Předkládá frazémy: „*Lepšj wrabec w hrsti, nežli zagjc w chrasti*“ (lepší malý užitek jistý, než velký nejistý), „*Žádnému pečený wrabec do huby newletj*“ (každý musí pracovat).¹⁶⁹

Ve slovníku Františka Štěpána Kotta nalezneme další nová slova. Pro slovo vrabec doplňuje obměny **vrabčák** m., **vrábek** m., **vrabel** m. užívané ve Slezsku a na Slovensku a **vrablec** m. užívané na Moravě. Dále doplňuje deminutiva **vrabčik** m., **vrabčíček** m. a **vrabík** m. ‘malý vrabec’ a adj. **vrabčací** ‘vrabčí’. Ze substantiv **vrabčinec** m. ‘vrabčí trus’, **vrabčinka** f.

¹⁶⁵ Elektronický slovník staré češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006- [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹⁶⁶ GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský, Díl I. A-J*. [online]. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970. [cit. 1. 3. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹⁶⁷ BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ a Karel KUČERA. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. s. 575.

¹⁶⁸ *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>

¹⁶⁹ JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý, Díl V. V-Z*. Praha, 1839. s. 170.

‘čočka’, plurál **vrabčinky** f. ‘malé třešně’, **vrabčírka** f. ‘ptáčnice’. Vyzáblého člověka jsme mohli označit frazémem: „*je tlustý jako ženatý vrabec pod kolenem.*“¹⁷⁰

12.2.2 Stav názvu v současné češtině

Slovní zásoba v současné češtině ve spojitosti s výrazem vrabec se proměnila jen nepatrně. Přibýlo adj. **vrabčácký** a od něj odvozené adverbium **vrabčácky** a adj. **vrablí** dial. ‘vrabčí’. Označení pro vrabčí samici už není pouze **vrabčice** f., nýbrž také **vrabčačka** f., jež je odvozená od subst. **vrabčák**, m. Malého vrabce stále označujeme slovy **vrabče** n. nebo **vrabčík**, m., avšak nově se objevuje dem. **vrabčátko** či expres. **vrabčisko**. Slovní zásoba byla obohacena o lidové **vrabečkář** m. ‘hoch hlídající na poli obilí před vrabci’.¹⁷¹

Slovník spisovného jazyka českého doplňuje výrazy **vrabčírka** f., **vrabčíčka** f. a **vrabčinka** f. označující planou třešň ptáčnici.¹⁷² Ve slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost nenajdeme žádné jiné významy ani odvozené výrazy ke slovu *vrabec*.¹⁷³

12.3 Etymologie

V praslovanštině byla podoba daného názvu **vorbьjь/vorbьjь* a Machek uvádí další podobu **vorbь*.¹⁷⁴ Dnes se všechny tyto výrazy spojují s litevským *žvirblis* a lotyšským *zvirbulis* ‘vrabec’. Počáteční *žvi-* a *zvi-* prozrazují, že jde s největší pravděpodobností o kontaminace se slovy, která takto začínají. Dává ho do spojitosti také s gót. *sparwa* za předpokladu, že přijmeme příbuznost základů *barv-* a *sparv-* a přesmyk *b-v > v-b*. Toto spojení vystihovalo vrabčí štěbetání, což usuzuje z litevského *vilbrti* ‘švitořit, trylkovat’. Holub a Kopečný dále hledají souvislost s řeckým *rhóbillos* ‘jakýsi pták’.¹⁷⁵

¹⁷⁰ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl IV. T-Y*. Praha: František Šimáček, 1884. s. 803-804.

¹⁷¹ *Příruční slovník jazyka českého*, Díl VI. T-vůzek. Praha: SPN, 1935-1937, s. 1148.

¹⁷² HAVRÁNEK, Bohuslav. *Slovník spisovného jazyka českého*, Díl IV. V-Ž. Praha: Československá akademie věd, 1971. s. 145.

¹⁷³ FILIPEC, Josef a Vlasta ČERVENÁ a Ústav pro jazyk český (Akademie věd ČR). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky: studentské vydání*. Praha: Academia, 2006. s. 499.

¹⁷⁴ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. s. 399.

¹⁷⁵ HOLUB, Josef a František KOPEČNÝ. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952. s. 422.

12.4 Vlastní jména

Vrabec představuje příjmení, které vzniklo z původního jména **Vráb** a charakterizovalo někoho, kdo měl vrabčí vlastnosti, tedy poskakoval či švitořil. Kromě Vrabce nalezneme také další varianty příjmení, jako je například **Vrabček**. Ve slezské verzi se vyskytoval jako **Vrábek, Vrabel**, ve zdobnějších podobách nacházíme **Vrábíka, Vrabka, Vrábla, Vrablece** či **Vráblika**.¹⁷⁶ Od tohoto ptáka se odvozují i příjmení začínající na B jako Brabec, což je 151. nejčastější české příjmení, které bylo poprvé zaznamenáno v roce 1405. Další tvary odvozených příjmení vznikly rovněž náhradou písmene *v* písmenem *b*: **Brabač, Brábek, Brabetz**, které vzniklo jako německý tvar a další – **Brablc, Brablec, Brablík a Bráblík**.¹⁷⁷

Podle **Matese** je příjmení **Brabec** nespisovná, nářeční forma tvaru **Vrabec** a patří do kategorie příjmení tvořených podle vlastností tělesných a duševních a zároveň představuje metaforu člověka s rozčepýřenými vlasy, neupraveného, nepořádného, nepatrné postavy. Další možností je odvození příjmení od cvrlikání, tedy zvuků, které při svém zpěvu vydává tento nepěvec. Je starobylého původu pocházejícího z již dávné slovanské minulosti.¹⁷⁸

12.5 Místní jména

Vrabcov je malá vesnice, část města Sušice v okrese Klatovy. Nachází se asi 2 km na jih od Sušice. Je zde evidováno 11 adres a trvale zde žije zde 15 obyvatel.

Vrábče je obec ležící v okrese České Budějovice v Jihočeském kraji, necelých 10 km jihozápadně od Českých Budějovic. Žije zde 780 obyvatel.

Vrábsko je malou vesnicí, částí obce Smetanova Lhota v okrese Písek. Nachází se asi 2,5 km na severovýchod od Smetanovy Lhoty. V roce 2011 zde žilo 24 obyvatel.

Brabec je součástí katastru obce Nová Včelnice v okrese Jindřichův Hradec.¹⁷⁹

Vrabčov je samota u Sušice a **Vrabinec** označuje hrádek v Děčínku.¹⁸⁰

¹⁷⁶ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 215.

¹⁷⁷ Tamtéž, 2004. s. 33.

¹⁷⁸ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003. s. 21.

¹⁷⁹ RŮŽKOVÁ, Jiřina a Josef ŠKRABAL. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Praha: Český statistický úřad, 2006.

¹⁸⁰ KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl IV. T-Y*. Praha: František Šimáček, 1884. s. 803-804.

12.6 Další přenesené významy

Brabač, Brabák – brouk, staré příjmení, se kterým se můžeme setkat zejména ve starých registrech polí a kde se noví vlastníci již jmenují jako „Brouk“;¹⁸¹

Moravští vrabci (brabci) – jídlo z masných odřezků, které je běžné v českých restauracích;

„Už si o tom cvrlikají i vrabci na střeše“ – znamená významově veřejné tajemství;

„Má sílu jak ženatý vrabec“ – vyjadřuje malou nebo žádnou sílu;

„Vypravovat se jako vrabci z Čech“ – poněvadž vrabci u nás přezimují, znamená to, že se vůbec na odchod nechystáme nebo velmi loudavě.¹⁸²

¹⁸¹ MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003. s. 21.

¹⁸² Tamtéž, s. 21-22.

13 Vrána obecná (*Corvus corone*)

13.1 Charakteristika

Vránu řadíme do řádu pěvců z čeledi krkavcovitých. Její černé tělo zdobí na hřbetu a krku namodralý kovový lesk. Samičky se od samců liší menším vzrůstem.¹⁸³

Traduje se o nich, že jsou zlodějky, což potvrzují pleněním ptačích hnízd. Jejich hlavním cílem bývají ptáci, kteří hnízdí na zemi – bažanti, kachny nebo husy. Jejich zálibou je také rozbíjení a pití jejich vajíček.

Vyjma ptačích vajec si pochutnají na škodli-

vých hlodavcích, hmyzu a zdechlinách včetně mrtvých ryb. V jejich potravě najdeme i rostlinnou složku, která je tvořena zrním či plody ovocných a lesních stromů.¹⁸⁴

Vrána žije převážně v jižních a teplejších krajinách Evropy. Na našem území se vyskytuje velmi vzácně, pouze v okolí Chebu ji můžeme spatřit v hojnějším počtu. V jižních zemích se jedná o stálého ptáka, z našeho území však v zimě odlétá a navrácí se zpět v únoru. Traduje se, že Labe tvoří přirozenou hranici domovin vrány černé a vrány šedé, která na našem území zůstává i přes zimní období.

Hnízdo vran je ukryto vysoko v korunách stromů. Je vytvořeno z uschlých větviček a kořínků, které jsou spleené hlínou a vystlané mechem, líčím nebo srstí. Jedná se o velmi chytrého ptáka s bystrým okem, vytríbeným sluchem a výbornou pamětí. Jsou doloženy případy, ve kterých ochočené vrány uletěly svému pánovi a po roce se k němu opět vrátily. Znamenitě si také brání své teritorium. Při útoku dravce na jejich hnízdo svolají ostatní vrány,

¹⁸³ BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. V Praze: F. Tempský, 1888, s. 139.

¹⁸⁴ SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Ilustroval Jan HOŠEK. Praha: Albatros, 2005. Oko (Albatros). ISBN 80-00-01620-6. s. 382.

kteří zuřivým útokem dokáží velkého ptáka zastrašit. Pokud je některá z vran smrtelně poražena, ostatní vrány jsou schopné útočnicka vystopovat, ať už se jedná o lišku nebo člověka, a křikem ho pronásledovat.¹⁸⁵

13.2 Vývoj ptačího názvu

13.2.1 Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

Ve staré češtině kromě **vrány** f. nalezneme také výraz **vranka** f. neboli ‘malá vrána’.¹⁸⁶ V Elektronickém slovníku staré češtiny dále varianty **vráně** n. ve smyslu ‘mládě vrány’ či adj. **vránový**.¹⁸⁷

Ve slovnících 19. století nalezneme výrazy **kavák** m. či **kavoň** m., které na Hané shodně označují oba protějšky – vránu i havrana.¹⁸⁸ Vrána je v tomto období také oblíbeným podnětem pro frazeologizmy. „*Seděl jako vrána na úhoře (tiše). Všecko sebere, jen co vrána vocasem schodí (každou snítku).*“¹⁸⁹ *Neuměla na vránu zavolat (neměla děti). Je-li vrána na blízku je nejvyšší čas k setí (po zimě). Vráno, vráno, k nám, k nám, já rad kolíbám, bám, máme plínky a peřinky, zlatý povijan. Vrána letí, nemá děti. Kde je mají? V černém lese. Co jim vaří? Z jahod kaši. Čím ji mastí? Kolomastí“.*¹⁹⁰ Oblíbené byly na Slezsku také popěvky na vránu: „*Leti vrana na levo kovařovi na dřevo. Kovař kuje lopatu na tu mrchu strapatu.*“¹⁹¹

13.2.2 Stav názvu v současné češtině

V současné češtině, ve Slovníku spisovného jazyka českého, nalezneme kromě **vráněte** n. také řidší zdvojnásoběnou **vránátka** n. či **vránátko** n. Jsou zde také doplněna přísloví jako: *přiletěla k nim vrána (narození dítěte), vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá* (lidé stejného založení se sdružují) či *vrána vráně oči nevyklovne* (lidé stejně špatného založení si navzájem

¹⁸⁵ BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. V Praze: F. Tempský, 1888. s. 140.

¹⁸⁶ ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis, 1947. s. 205.

¹⁸⁷ *Elektronický slovník staré češtiny*. [online] Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–, přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹⁸⁸ KOTT, František Štěpán. *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896. Archiv pro lexikografii a dialektologii. s. 148.

¹⁸⁹ KOTT, František Štěpán. *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-fraseologickému*. V Praze: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1906. Archiv pro lexikografii a dialektologii České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. s. 677

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 491.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 491-492.

neublíží). Dříve se také vrána užívala jako nadávka: *tyjsi vrána, holka!*¹⁹² Ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost nalezneme také adj. **vráný** – vráný kůň je černý jako vrána.¹⁹³

13.3 Etymologie

Slovanské jazyky vykazují shody především s jazyky baltskými. Takovým případem je i č. *vrána* - lit. *varna*. Shody tohoto typu svědčí dle některých jazykovědců o tom, že po rozpadu indoevropského společenství existovalo baltoslovanské jazykové společenství, jiní však tuto existenci popírají.¹⁹⁴ Dle Erharta se z pozdní ide. podoby **wornā* vyvodila psl. podoba **vorna*¹⁹⁵, v níž na konci praslovanského období proběhla metateze likvid a která tvoří ženský protějšek k psl. **vornъ* ‘havran’.¹⁹⁶

Existuje řada teorií vzniku, která se navzájem vyvracejí. Holub s Leyerem tvrdí, že slovo vrána bylo derivováno od původního významu *vráný*, který představuje zvláštní černou barvu peří. Svůj názor ukotvují ve staroindickém slově *varnas* ‘vnějšek, barva’.¹⁹⁷ Machek zastává zcela opačný názor, dle něj se vrána stala fundujícím slovem pro odvození názvu barvy – *vráný* ‘černý’.¹⁹⁸ Kromě těchto dvou etymologií, jejichž spor stále pokračuje, existuje ještě jedna, která tvrdí, že název je zvukomalebného původu. Zastává ji např. Mareš, který hledá podobnost v ostatních jazycích. Ang. *crow*, švéd. *krilk* či ř. *korone* jsou odvozena od onom. kořene **kor-*, což ho vede k závěru, že tomu tak je i u české vrány.¹⁹⁹

¹⁹² HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. *Slovník spisovného jazyka českého*. 2., nezměněné vyd. Praha: Academia, 1989, s. 146.

¹⁹³ FILIPEC, Josef, ČERVENÁ Vlasta, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky: studentské vyd.* Praha: Academia, 2006, s.499.

¹⁹⁴ ERHART, Adolf. *Úvod do etymologie: vysokoškolská učebnice*. Praha: SPN, 1981. Učebnice pro vysoké školy (Státní pedagogické nakladatelství). s. 168.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 273

¹⁹⁶ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 2., nezměn. vyd. Voznice: Leda, 2012. ISBN 978-80-7335-296-7. s. 720.

¹⁹⁷ HOLUB, Josef. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 4. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992. Odborné slovníky (Státní pedagogické nakladatelství). s. 470.

¹⁹⁸ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010. ISBN 978-80-7422-048-7, s. 698.

¹⁹⁹ MAREŠ, František Václav. *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000. ISBN 80-7215-111-8. s. 613-615.

13.4 Vlastní jména

Vrána je příjmení, jehož motivace odpovídá jeho etymologii. Je utvořeno z názvu černého ptáka či přídavného jména *vraný* ‘černý’. Poprvé bylo zachyceno roku 1375. Setkat se můžeme, především na Moravě, se zkrácenou variantou **Vran**. Dále na našem území nalezneme od roku 1378 zdobnělou variantu **Vranka**.

Vrančík, Vranec, Vranečka, Vránek jsou příjmení pocházející ze staročeského protějšku vrány *vran* ‘havran’.²⁰⁰ Dle Moldanové se jedná o velmi častá antroponyma označující patrně vždy černou barvu vlasů.²⁰¹

13.5 Místní jména

Vranín je vesnice ležící 6 km od Moravských Budějovic. Jednalo se o jedinou ves pyšnicí se tímto názvem. Změna nastala roku 1520, kdy vznikla ves druhá, a v důsledku toho se vesnice rozlišily na Horní Vranín a Dolní Vranín. Po zhruba čtyřech staletích, roku 1905, se ale opět sloučily v jednu. Název vznikl spojením apelativa *vrána* (s moravským krácením *vrana*) a přívlastkové přípony *-ín*.²⁰²

Vranov představuje název označující hned několik obcí a městysů na našem území. Příkladem může být ves ležící 13 km severně od Brna. Roku 1624 zde byl vystavěn poutní a farní kostel Narození Panny Marie a v letech 1633–1784 ho doplnil barokní pavlánský klášter.²⁰³ Západní křídlo kláštera je chráněno jako kulturní památka České republiky.

Známým příkladem může být **Vranov nad Dyjí**, který se nachází 18 km západně od Znojma a rozkládá se pod přehradní nádrží **Vranov** v údolí řeky Dyje. Kromě stejnojmenné přehrady zde najdeme také zámek **Vranov**, který byl vystavěn již v 11. století původně jako hrad.

Název *Vranov* vznikl buď přidáním přívlastkové přípony *-ov* k subst. *vran* či adj. *vranĚ* ‘tmavý, černý’ nebo se jedná o jmennou podobu adj. *vranový* s významem místa, kde bývá hodně vran.²⁰⁴

²⁰⁰ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Vyd. 3., (2. v Agentuře Pankrác). Praha: Agentura Pankrác, 2010, s. 215.

²⁰¹ Tamtéž, s. 216.

²⁰² HOSÁK, Ladislav a Rudolf ŠRÁMEK. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Academia, 1980, s. 741.

²⁰³ Tamtéž, s. 741.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 742.

Název **Vranová** označuje dvě vesnice ležící na území České republiky. Jedna se nachází 5,5 km severně od Kunštátu a druhá, dnes již **Vranova Lhota**, leží 10 km jihozápadně od Mohelnice. Původní název zněl Vranova. Název vznikl přidáním přivlastňovací přípony *-ova* k subst. vran, vrána. Přivlastňovací přípona *-ova* byla později nahrazena příponou adj. *-ová*.²⁰⁵

Vranovice představují další místní jméno, které je na našem území zastoupeno v hojné míře. Označuje hned několik obcí či městysů. Jako příklad můžeme uvést městyš ležící 8 km jižně od Židlochovic. Název byl utvořen připojením přípony *-ovice* k OJ *Vran*, *Vrána* s moravským krácením *Vrana*. Jedná se o název, který označuje ves, která byla plná lidí s černými vlasy.²⁰⁶

Vranůvky představují název zaniklé vsi u Bohuslavic na Telečsku. Název vznikl jako deminutivum k Vranovicím.

13.6 Další přenesené významy

Vraní oko neboli **Vranovec čtyřlístý** (*Paris quadrifolia*) je bylina s široce vejčitými listy s černomodrou jedovatou bobulí uprostřed. Roste ve stinných lesích, zvláště v horách.²⁰⁷

Vraní oko také představuje jednak lidový název pro **hrachor jarní**.²⁰⁸ Hrachor jarní (*Lathyrus vernus*) je vysoká bylina s vejčitými listy. Jeho květy jsou purpurové a později zmodrají. Vyskytuje se v hlubších, slabě kyselých půdách.²⁰⁹

Vraní chléb představuje lidový název pro **sporýš lékařský**.²¹⁰ *Verbena officinalis* je vysoká bylina vyskytující se ve vlhkých, živinami bohatých půdách v teplejších územích. Jedná se o léčivou bylinu pomáhající při bolesti hlavy, zažívacích problémech a podporuje funkci jater.²¹¹

²⁰⁵Tamtéž, s. 742.

²⁰⁶Tamtéž, s. 743.

²⁰⁷ Květena České republiky. *Květena ČR* [online]. Petr Kocián, ©2003-2018 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <http://www.kvetenacr.cz/detail.asp?IDdetail=265>

²⁰⁸ HLADKÁ, Zdeňka. *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, Brno: MU, 1997, roč. 46, A 45, ISSN 0231-7567. s. 123.

²⁰⁹ Květena České republiky. *Květena ČR* [online]. Petr Kocián, ©2003-2018 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <http://www.kvetenacr.cz/detail.asp?IDdetail=4>

²¹⁰ HLADKÁ, Zdeňka. *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, Brno: MU, 1997, roč. 46, A 45, ISSN 0231-7567. s. 123.

²¹¹ Květena České republiky. *Květena ČR* [online]. Petr Kocián, ©2003-2018 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <http://www.kvetenacr.cz/detail.asp?IDdetail=498>

Vraní očko představuje lidový název pro **pomněnku bahenní** (*Myosotis palustris*).²¹² Jedná se o vytrvalou bylinu vyskytující se v bahnitých, vlhkých, mokřích půdách. Na našem území nalezneme dva poddruhy – pomněnku bahenní pravou a pomněnku bahenní volnokvětou.²¹³

Vraní šťáb představuje lidový název pro šťável.²¹⁴ Šťável je něžná bylina s plazivým oddenkem, ze kterého vystupují řapíkaté listy. Vyskytuje se ve vlhkém prostředí. Chová v sobě zvláštní kyselinu, která může působit jako silný jed.²¹⁵

Vran – otvor v sudu pro zátku.²¹⁶

²¹² HLADKÁ, Zdeňka. *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, Brno: MU, 1997, roč. 46, A 45, ISSN 0231-7567. s. 123.

²¹³ Květena České republiky. *Květena ČR* [online]. Petr Kocián, ©2003-2018 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <http://www.kvetenacr.cz/detail.asp?IDdetail=313>

²¹⁴ HLADKÁ, Zdeňka. *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, Brno: MU, 1997, roč. 46, A 45, ISSN 0231-7567. s. 123.

²¹⁵ HYNEK, Alois. *Český herbář: popsání všech známých bylin léčebných a rostlin užitečných pro obchod a průmysl, zároveň s navedením, jak se pěstují, sbírají a jak se z nich připravují léky : s vyobrazením rostlin jedovatých*. 2. opr. a rozmnožené vyd. s. 272.

²¹⁶ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004. s. 215.

14 Závěr

Ptáci byli a nadále budou neodmyslitelnou součástí naší přírody. V současné době se v České republice vyskytuje přibližně 400 ptačích druhů, a přestože by se na první pohled mohlo zdát, že svět ptáků a svět lidí je zcela odlišný, není tomu tak. Stejně jako rodiče budují domovy pro své děti, ptáci budují hnízda pro svá mláďata. Rodiče se o své děti starají, živí je a stejně tak ptáci své mladé krmí, dokud nevyletnou z hnízda. Tímto způsobem se v přeneseném významu vyjadřujeme i o mladých lidech, kteří opustí rodné domovy a začnou žít vlastní život.

Co se týče vývoje ptačích názvů v češtině, zhruba do 1. poloviny 18. století se užívaly pouze názvy, které přešly z indoevropských a baltoslovanských jazyků (sova, vrána). Od 2. poloviny 18. století se již setkáváme se soustavným vědeckým názvoslovím. Vývoj názvosloví se však dodnes nezastavil. Názvy se proměňují v závislosti na objevech nových ptačích druhů či v důsledku obměny názvosloví.

U mnoha zkoumaných názvů nelze původ slov určit zcela jednoznačně, přesto je však možné ptáky klasifikovat z různých hledisek. Jeden ze způsobů tvoří onomaziologické motivace, dále je možná klasifikace z hlediska slovotvorného a dále podle doby, ve které názvy vznikaly.

Názvy lze klasifikovat dle doby jejich vzniku. K nejstarším názvům, které vznikly již v indoevropských či baltoslovanských jazycích patří sova a vrána. Do jmen indoevropských řadíme sovu. Do jmen baltoslovanských vránu. Za praslovanské názvy pak považujeme čápa, sokola, kukačku, datla, vrabce, vlaštovku, kosa a straku. Z výše uvedeného je patrné, že hlavním obdobím vzniku ptačích jmen bylo období praslovanské.

Co se týče slovotvorného hlediska, lze zkoumané ptáky klasifikovat na názvy neodvozené a odvozené. Případně mohou být jiné názvy také přejaté, vlastní složeniny či přenesená jména - ty se však u našich zkoumaných nevyskytují. U neodvozených názvů není snadné rekonstruovat jejich morfemátická složení. Slova se formálně značně měnila nebo je nejasný jejich původ a formální stavba. Do takové skupiny řadíme **čápa**. K neodvozeným názvům náleží i taková slova, která disponovala starými příponami či koncovkami, které buď zanikly nebo je nepovažujeme za samostatné morfémy. Do takové skupiny řadíme **sokola, kosa a vránu**. Dále k neodvozeným názvům patří též jména s ženskou frekventovanou koncovkou *-a*, tedy **sova** a **straka**. Co se týče derivovaných názvů, převažuje zde derivační postup sufixace. Formant ženského rodu *-ka* nalezneme u **kukačky** a **vlaštovky**. Formant mužského rodu *-ec* je patrný u **vrabce**, a formant *-tel* u **datla**.

Onomatopoický původ, který je založen na charakteru hlasu daného ptáka byl prokázán u **sovy, vrabce, kukačky a kosa**, u něhož je také možnost vzniku na základě jeho povahy. **Vlaštovka** může být založena kromě hlasu také na základě způsobu pohybu. Na základě vzhladu dostaly svá jména **vrána** a **straka**, přičemž straka může být také onomatopoického původu. Jména, která vznikla na základě činnosti, kterou vykonávají jsou **datel** a **čáp**, přičemž název čáp mohl též vzniknout na základě pohybu, jenž vykonávají, a proto bychom ho mohli současně zařadit i do kategorie názvů, které vznikly na základě tělesné vlastnosti. Neznámá či velmi nejasná etymologie se objevuje u jména **sokol**.

S onomaziologickými motivacemi úzce souvisí také lidská příjmení, která byla dána člověku z různých důvodů. Mohlo jít o domovní znak nebo bylo jméno člověku uděleno na základě podobnosti s určitým druhem ptáka. Co se našich zkoumaných ptáků týče, povětšinou se jedná o doklady příbuzných vlastností. Vysoké množství odvozených slov dokazuje, že ptactvo nás v minulosti značně ovlivňovalo. Existenci vzájemných vztahů mezi ptáky a lidmi do svědčuje také vysoký výskyt pojmenování lokalit pomocí frazémů týkajících se ptactva, které předkládají osvědčené pravdy našeho života. Doufám, že tato diplomová práce je důkazem možné spolupráce mezi vědními obory a může být přínosem nejen pro lingvistiku, ale také ornitologii.

15 Seznam použité literatury:

1. ALBRECHT, Josef; BUREŠ, Jiří; CEPÁK, Jaroslav a kol. 2015. Ptáci jižních Čech. České Budějovice: Jihočeský kraj. ISBN 978-80-87520-12-3
2. BAYER, František. *Naši ptáci: se 40 tabulkami barvotiskem provedenými a 19 obrázky v textu*. Praha: F. Tempský, 1888. ISBN neuvedeno.
3. BĚLIČ, Jaromír, KAMIŠ, Adolf a KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní nakladatelství, 1979. ISBN 14-471-79.
4. BENEDA, Stanislav. 2006. Dějiny západočeské ornitologie. Plzeň: Západočeská pobočka České společnosti ornitologické při Západočeském muzeu. ISBN 80-239-7578-1.
5. CURÍN, František. *Vývoj českého jazyka a dialektologie: Učebnice pro pedagog. Fakulty*. Praha: SPN, 1975.
6. ČEJKA, Mirek. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno: Masarykova univerzita, 1992. ISBN 80-210-0393-6.
7. ČERNÝ, Josef. *Příspěvky k české etymologii lidové*. Praha: F. Šimáček, 1894.
8. ČERNÝ Walter, Karel DRCHAL a Zdeněk HEDÁNEK. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 1997, c1996.
9. ČERMÁK, František a FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985. ISSN 0585-5675
10. ERHART, Adolf a Radoslav VEČERKA. *Úvod do etymologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981.

11. FILIPEC, Josef a Vlasta ČERVENÁ a Ústav pro jazyk český (Akademie věd ČR). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky: studentské vydání*. Praha: Academia, 2006. ISBN 80-200-1446-2.
12. HARVALÍK, Milan. *Synchronní a diachronní aspekty české onymie*. Praha: Academia, 2004. ISBN 80-200-1253-2.
13. HUME, Rob a Helena KHOLOVÁ. *Ptáci Evropy*. Praha: Knižní klub, 2004. ISBN 978-80-242-5539-2.
14. HAVRÁNEK, Bohuslav. *Slovník spisovného jazyka českého, Díl I.-IV.*, Praha: Československá akademie věd, 1960-1971.
15. HLADKÁ, Zdeňka. *Lidové názvy rostlin se zvířecím jménem v přívlastku*. SPFFBU, Brno: MU, 1997, roč. 46, A 45. s. 123. ISSN 0231-7567.
16. HOLUB, Josef a Stanislav LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: SPN, 1992. ISBN 80-04-23715-0.
17. HOSÁK, Ladislav a Rudolf ŠRÁMEK. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Academia, 1980.
18. HOŠKOVÁ, Lucie. 2006a. 80 let České společnosti ornitologické, část první: od vzniku do šedesátých let. *Ptačí svět*. 13(1). 10-11. ISSN 1801-7525.
19. HOŠKOVÁ, Lucie. 2006b. 80 let České společnosti ornitologické, část druhá: od sedmdesátých let po současnost. *Ptačí svět*. 13(2). 10-11. ISSN 1801-7525.

20. HUDLEC, Karel. 2017. Ptáci v českém životě a kultuře. Praha: Akademia. ISBN 978-80-200-2628-6.
21. HYNEK, Alois. *Český herbář: popsání všech známých bylin léčebných a rostlin užitečných pro obchod a průmysl, zároveň s navedením, jak se pěstují, sbírají a jak se z nich připravují léky : s vyobrazením rostlin jedovatých*. 2. opr. a rozmnožené vyd.
22. GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský, Díl II. K-N*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970.
23. JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý. Díl I.–V.*, 1. vydání. Praha: 1835–1839.
24. KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.
25. KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický, Díl I.-VII.*, Praha: František Šimáček, 1878-1893.
26. KOTT, F. Š. *Příspěvky k česko-německému slovníku, zvláště grammaticko-frazeologickému, I.-III.*, Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896-1906.
27. KRÁSENSKÝ, Tomáš. *Etymologie ptačích jmen*. Brno: Rezekvítek, 2011. ISBN 978-80-86626-22-2.
28. MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, Nakladatelství lidové noviny, 2010. 978-80-7422-048-7.
29. MAREŠ, František Václav. *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000. ISBN 978-80-7215-111-0.

30. MATES, Vladimír. *Jména tajemství zbavená: malá encyklopedie nejčastějších příjmení, II. díl, jména na 251—501. místě: Adam-Žižka*. Praha: Epoque, 2003.
31. MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2010. ISBN 978-80-86781-14-3.
32. MOLDANOVÁ, Dobrava. *Naše příjmení*. Praha: Agentura Pankrác, 2004.
33. *Příruční slovník jazyka českého, Díl I. – III.*, Praha: Státní nakladatelství, 1935-1940.
34. *Příruční slovník jazyka českého, Díl V. S-Š*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1948-1951.
35. *Příruční slovník jazyka českého, Díl VI. T-vůzek*. Praha: SPN, 1935-1937.
36. POKORNÝ, Ludvík. *Úvod do české lexikologie*. České Budějovice. Pedagogická fakulta ČB, 1991. ISBN 80-70400-50-1.
37. POPRACH, Karel. *Sova pálená*. Nenakonice: TYTO, 2008. ISBN 978-80-254-2144-4.
38. PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, pův. význam a změny. Díl I-V*. Nakladatelství Československé akademie věd, 1954-1960.
39. REJMAN, Bohumil. *Chráněné a ohrožené druhy východních Čech: čáp bílý*. Pardubice: Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody Východočeského kraje, 1987.
40. REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2012. ISBN 978-80-7335-296-7.
41. REJZEK, Jiří. *Lidová etymologie v češtině*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2009. 978-80-246-164-90.

42. RŮŽKOVÁ, Jiřina a Josef ŠKRABAL. *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*. Praha: Český statistický úřad, 2006. ISBN 80-250-1277-8.
43. SMRČEK, Martin a Lea SMRČKOVÁ. *Naši ptáci*. Praha: Albatros, 2005.
44. SPIRHZANZL-DURIŠ, Jaroslav. *Z ptačí říše: malý atlas ptactva*. Praha: Albatros, 1978.
45. ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis, 1947.
46. ŠMILAUER, V. *Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných)*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963.
47. ŠŤASTNÝ, Karel. *Atlas hnízdního rozšíření ptáků v České republice: 2001-2003*. Praha: Aventinum, 2009. ISBN 80-86858-19-7.
48. ŠRÁMEK, Rudolf. *Úvod do obecné onomastiky*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1999. ISBN 80-210-2600-6.
49. ŠŤASTNÝ, Karel a Karel DRCHAL. *Naši pěvci*. Praha: SZN, 1984.
50. VESELOVSKÝ, Zdeněk. *Ptáci*. Praha: Aventinum, 2002. ISBN 80-7151-128-5

16 Internetové zdroje:

1. ČSO. *Česká společnost ornitologická* [online]. Praha: Česká společnost ornitologická, ©2002-2020 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <https://www.birdlife.cz/kdojsme/o-nas/>
2. *Elektronický slovník staré češtiny*. [online] Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–, přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
3. GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský, Díl I. A-J*. [online]. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970. [cit. 1. 3. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
4. *Staročeská textová banka* [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.4 [cit. 5. 4. 2020]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>
5. Květena České republiky. *Květena ČR* [online]. Petr Kocián, ©2003-2018 [cit. 2020-04-13]. Dostupné z: <http://www.kvetenacr.cz/detail.asp?IDdetail=265>

17 Seznam zkratek

Zkratky jazyků

*	rekonstruovaná podoba
č.	český
ie.	indoevropský
lit.	litevský
csl.	chorvatský

Ostatní zkratky

adj.	adjektivum
apod.	a podobně
dem.	deminutivum
dial.	dialektický
expr.	expresivní
f.	femininum
ha	hektar
km	kilometr
m.	maskulinum
m. n. m.	metr nad mořem
n.	neutrum
např.	například
onom.	onomatopoický
pl.	plurál
pův.	původní
subst.	substantivum
tech.	technická terminologie
tzv.	takzvaný
vb.	verbum